

O grypende ende onversadich wolf...

Een onderzoek naar de wolf in de Middelnederlandse letterkunde



Afstudeerscriptie Nederlandse taal en cultuur
Faculteit letteren, Universiteit Utrecht
Student: Judith van Kuilenburg
Studentnummer 9842624
Begeleider: Prof. dr. Paul Wackers
Augustus 2008

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Encyclopedieën	4
Het boek der natuur – Jacob van Maerlant	9
Van den proprieteyten der dinghe	15
Bestiaria	24
Bestiaire d'amour	25
Beestearis	29
Fabels	32
Dierenepos	44
Van den vos Reynaerde	45
Reynaerts historie	58
Niet-diergerelateerde literatuur	76
Lemma wolf	114
Over het maken van dit lemma	118
Bijlage I: de draak	120
Nawoord	134
Literatuurlijst	135

Inleiding

De wolf in de middeleeuwen

Het imago van de wolf in de middeleeuwen was op z'n zachtst gezegd niet al te best. In veel Europese landen, waar de wolf toen nog veelvuldig voorkwam, werd fanatiek op wolven gejaagd. De vroeg-middeleeuwse wetten in Noorwegen hadden beer en wolf vogelvrij verklaard. In het Karolingische rijk mocht iedereen op welke manier dan ook wolven doden. Karel de Grote verwachtte omstreeks 800 dat zijn domeinbeheerders hem regelmatig rekenschap gaven van het aantal gedode wolven. Zij moesten in de maand mei zoveel mogelijk nieuwgeboren wolvenwelpen verdelgen en gebruikten daarvoor wolfsklemmen, gif of valkuilen. In 813 werden in het hele rijk per district twee wolvenjagers aangesteld. Een bisschop van Toul beroemde er zich bij Karel op dat hij sinds zijn aanstelling in de vorstelijke wouden 240 wolven had laten ombrengen. De geïnstitutionaliseerde uitroeiing van wolven hield in Europa aan tot in de achttiende eeuw. Van Engeland tot Spanje bestonden omstreeks 1100 officieel benoemde wolvenjagers¹. In de veertiende en vijftiende eeuw zetten vorsten tijdens de winter nog altijd regelmatig hun officieel benoemde wolvenjagers en hun meute wolvenhonden in bij klopjachten. Mensen kregen een premie als ze een wolf doodden, waarbij een wolvin veel meer opbracht dan een mannetje².

Bittere kou, in het Frans 'un froid de loup' genoemd, ging vaak gepaard met een wovenaar. In feite was het zo dat de wolven in een besneeuwd landschap meer opvielen en dat ze, omdat veel van hun prooidieren een winterslaap hielden of door kou en honger waren uitgedund, verplicht waren hun jachtgebied uit te breiden tot in de buurt van de menselijke bewoning³. De hardnekkigheid waarmee de wolf tot zijn bijna volslagen vernietiging werd bestreden kwam meer door de overtrokken perceptie van zijn slechtheid dan door de reële schade die hij aanrichtte⁴.

De wolf in de middelnederlandse literatuur

In deze scriptie onderzoek ik het beeld van de wolf in de middelnederlandse literatuur. Ik heb diverse teksten bestudeerd in diengerelateerde (bestiaria, encyclopedieën, dierenallegorieën) en niet-diergerelateerde (narratief, lyrisch en discursief) werken. De resultaten worden hierna beschreven en vervolgens samengevat in een lemma, dat in een later stadium wellicht wordt opgenomen in een encyclopedie over dieren in de Europese middeleeuwse letterkunde.

¹ Uytven, R., *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*. Leuven, 2003, p. 240.

² Uytven, p. 241.

³ Uytven, p. 242.

⁴ Uytven, p. 242.

ENCYCLOPEDIËN

Twee middeleeuwse encyclopedieën zijn een belangrijke bron voor informatie over de wolf en de draak. Daarom volgt hier eerst een beschrijving van encyclopedieën in het algemeen waarin onder andere vertalingen, vorm en inhoud aan de orde komen. Daarna worden de twee encyclopedieën, te weten *Der naturen bloeme* en *Van den proprieteyten der dinghen* beschreven, gevolgd door de beschrijvingen van de wolf en de draak in beide werken.

Encyclopedieën

Het woord encyclopedie bestond vanaf de zestiende eeuw, toen humanisten het Griekse begrip *enkyklios paideia* verzelfstandigden tot encyclopedie. Pas vanaf het midden van de achttiende eeuw was er echt sprake van een genre 'encyclopedie'. Toch zijn er al vanaf de Oudheid teksten geschreven die encyclopedisch van aard zijn. Daarom is het niet vreemd te spreken van Middeleeuwse encyclopedieën⁵.

De middeleeuwse encyclopedisten schreven hun werken in het verlengde van de gedachte dat alles wat waarneembaar is in de wereld refereert aan een diepere realiteit: de schepping verwijst naar de schepper. Zaken in de zichtbare wereld zijn vanuit deze benadering aspecten van Gods openbaring, de natuur kan als het ware gelezen worden als een boek. Hoe dat moest, doceerden de encyclopedisten. Zij namen gegevens over van gezaghebbende auteurs en ordenden deze. Het materiaal dat ze zo verzamelden, boden ze aan in boeken. Om de stof te kunnen structureren werden diverse ordeningsprincipes toegepast. Er kunnen twee belangrijke principes onderscheiden worden: gestructureerd naar de *artes* (wetenschapsgebieden) of naar de *res* (dingen), waarbij meestal de schepping als uitgangspunt diende⁶.

De eerste encyclopedist van de Middeleeuwen was Isidorus van Sevilla. Meer nog dan de werken van zijn voorlopers uit de Klassieke Oudheid heeft zijn *Etymologiae* of *Origenes* invloed uitgeoefend op de encyclopedische traditie in de Middeleeuwen. Hij karakteriseerde talloze zaken en begrippen door middel van etymologieën, uit de overtuiging dat er een directe relatie bestaat tussen de eigenschappen van dingen en de woorden die ze aanduiden. De etymologische informatie die Isidorus verschafte, kwam terug in vrijwel alle middeleeuwse encyclopedische werken na hem. Isidorus' werk was enorm populair⁷.

In de twaalfde en vooral de dertiende eeuw werd de horizon van de middeleeuwse wetenschap veel breder met de herontdekking van de Griekse wetenschap. De denkbeelden van Aristoteles gaven een krachtige, nieuwe impuls aan de wetenschap. De toevoer van nieuwe kennis werkte door op de encyclopedisten, die tot doel hadden samenvattingen te geven van alle beschikbare kennis. Dankzij deze stimulans nam vanaf de twaalfde eeuw het aantal encyclopedische werken flink toe. De dertiende eeuw was de 'gouden eeuw' voor de middeleeuwse encyclopedische traditie. Aan het begin van de dertiende eeuw werden Aristoteles' biologische werken vertaald. Juist deze vertalingen oefenden grote invloed uit op de encyclopedische traditie. Men probeerde tot een synthese te komen van de traditionele kennis en nieuwe inzichten. Kenmerkend voor de teksten uit dit genre is de opname van veel nieuw materiaal. In enkele decennia werd een reeks encyclopedieën voortgebracht, waarvan er drie grote bekendheid hebben gekregen. Omdat ze alledrie binnen de pas opgerichte bedelordes zijn ontstaan, worden ze de prediker-encyclopedieën genoemd. Het gaat om *De natura rerum* (rond 1240) van Thomas van Cantimpré, *Speculum Maius* (1256 – 1259) van Vincent van Beauvais en *De proprietatibus rerum* van Bartholomaeus Anglicus⁸.

⁵ Bogaart, S., *Geleerde kennis in de volkstaal : Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief*. Hilversum, 2004, p. 28.

⁶ Bogaart, p. 28 – 29.

⁷ Bogaart, p. 29 – 30.

⁸ Bogaart, p. 30 – 31.

Vertalingen van encyclopedieën

Een aantal encyclopedieën is vanuit het Latijn vertaald in een volkstaal. Bij vertalingen was er vaak sprake van een adellijke opdrachtgever, zoals bij *Der Naturen Bloeme* dat door Maerlant is opgedragen aan Nicolaas van Cats. In het algemeen kan gesteld worden dat de adel belang hechtte aan kennis in de volkstalen. Encyclopedische werken boden een hanteerbare samenvatting van kennis over mens en wereld. Daarom hebben juist mensen uit adellijke kringen vertaalopdrachten verstrekt voor encyclopedische werken. Het ging dan vooral om mensen met ambities op literair gebied en een verlangen naar kennis over hoe de wereld in elkaar steekt. De vertalingen van Latijnse geleerde encyclopedische werken hielpen de lezers om de wereld beter te begrijpen en dienden ook een religieus doel: ontzag en verwondering opwekken over Gods schepping⁹.

Kennis in de volkstaal ontstond in eerste instantie voor de adel en werd door hen als statussymbool aangegrepen om hun politieke macht te onderstrepen. Vanuit de aristocratische milieus sijpelde de kennis vervolgens door naar andere groepen in de samenleving¹⁰.

Vertalers

Vertalers stonden allereerst voor het vraagstuk hoe zij de tekst zouden vertalen. Dat kon op heel verschillende manieren. Woord voor woord vertalen bijvoorbeeld, waarbij de vertaler alle aspecten van de brontekst probeerde over te brengen. Niet alleen werd de betekenis van elk woord omgezet, soms werd ook geprobeerd de grammatica van het Latijn te handhaven. Er moest zo min mogelijk van de Latijnse bron verloren gaan in de vertaling. Veel gebruikelijker was het woord voor woord vertalen waarbij de grammticale regels van de eigen taal wel werden gehandhaafd ten koste van die van het Latijn. Ook hierbij werd gestreefd om zo min mogelijk van de brontekst verloren te laten gaan. Een variant binnen deze vertaalwijze was het uitleggend (exegetisch) vertalen. Hierbij namen de vertalers de informatie meestal woord voor woord over uit de brontekst en voegden daarna uitleg toe om een en ander te verklaren. Aan de andere kant van het scala bevond zich de vrije vertaling waarbij niet alleen de grammatica maar ook het idioom van het Latijn werd vervangen door dat van de eigen taal. Alleen de strekking van de brontekst werd zo weergegeven. Jacob van Maerlant heeft zo *De Natura Rerum* vertaald.

Vertalers hielden zich niet altijd consequent aan één manier van vertalen: in een vertaling zijn meestal sporen terug te vinden van alle procédés¹¹.

Vorm

In geleerde en academische milieus was het gebruikelijk dat artesteksten in proza werden geschreven, op enkele leerdichten na. Kennis over de wereld werd dus meestal in deze vorm overgedragen. De prediker-encyclopedieën zijn daarom ook zo opgesteld. De encyclopedisten sloten aan bij zowel de traditie als de verwachtingspatronen van hun publiek. In de volkstalen was dat anders. Zeker in de beginperiode van vernacularisatie van Latijnse geleerdheid – omzetting in de volkstaal – hadden vertalers te maken met een publiek waarvoor de prozavorm niet vertrouwd was. De meeste vertalers werkten in opdracht van de adel en dit publiek was gewend aan berijmde literatuur. Dit hing samen met de sterk heersende orale traditie: literatuur werd in hofkringen vooral voorgedragen, men luisterde dus eerder naar literatuur dan dat men deze las. Rijm paste daar beter bij dan proza. Dit stelde de vertalers voor een probleem: moesten ze de vorm van de brontekst overnemen of deze ombuigen naar verzen? De meeste vertalers kozen voor het laatste.

⁹ Bogaart, p. 162 – 163.

¹⁰ Bogaart, p. 163.

¹¹ Bogaart, p. 165 – 166.

Voor het Middelnederlands geldt dat vertalers lange tijd wetenschappelijke prozateksten omzetten in berijmde varianten. Maerlant koos rond 1270 voor aanpassing van de vorm. Door het proza van Thomas van Cantimpré te vertalen in Middelnederlandse verzen, zocht hij aansluiting bij het milieu waar hij primair voor schreef: de kring van Zeeuws-Hollandse adel. In de late vijftiende eeuw was deze aanpassing bij *Van den proprieteyten der dinghe* niet meer wenselijk. Deze vertaling verscheen in proza, wat voor de late vijftiende eeuw niet meer opmerkelijk was. En waar Maerlant het kennisniveau van zijn brontekst aanpaste door de materie te vereenvoudigen, was daar in *Van den proprieteyten der dinghe* nauwelijks sprake van. Dit zou kunnen suggereren dat het beoogde publiek van *Der naturen bloeme* minder erudiet was dan dat van *Van den proprieteyten der dinghe*¹².

Inhoud

Om aansluiting te vinden bij de doelgroep werd de inhoud van geleerde werken door de vertaler aangepast. Dat gebeurde wanneer de vertaler bang was dat de stof te hoog gegrepen was of als hij wilde aansluiten bij de leefwereld van zijn beoogde publiek. Jacob van Maerlant kiest voor de meest rigoureuze optie: hij neemt complexe, wetenschappelijke informatie niet over. Een andere mogelijkheid is dat begrippen en fenomenen door de vertaler worden uitgelegd. Ook komt het voor dat vertalers bepaalde informatie niet passend vonden voor het publiek. Dit was bijvoorbeeld aan de orde als in de brontekst het onderwerp van de voortplanting en de werking van de geslachtsorganen aan de orde kwam. Jacob van Maerlant bijvoorbeeld liet die informatie onvertaald, omdat hij van menig was dat ze alleen geschikt was voor mensen met kennis van het Latijn. Soms ook werd informatie beïnvloed: wanneer de informatie uit de brontekst gedateerd was, kon een vertaler besluiten in te grijpen en commentaar te geven op een passage. Hierdoor kon het waarheidsgehalte van de brontekst worden ondergraven of juist versterkt. Zo merkt de vertaler van *De proprietatibus rerum* weleens op dat hij geen geloof hecht aan wat Bartholomeus Anglicus beweert, maar vertelt hij ook weleens dat het beslist waar is dat bepaalde medicijnen werken omdat hij dat aan den lijve heeft ondervonden¹³.

Auctor en compiler

Bij encyclopedieën is het onderscheid tussen *auctor* en *compiler* van groot belang, aangezien het compilaties zijn. Bartholomeus Anglicus benadrukte bijvoorbeeld dat hij als compiler niet of nauwelijks iets heeft toegevoegd van zichzelf maar zich enkel heeft gebaseerd op auctores¹⁴.

Een auctor werd beschouwd als iemand van wie de werken auctoritas – gezag – bezaten. Alle auctores waren gezaghebbend, maar wel in verschillende mate. De bijbel werd gezien als de grootste autoriteit, terwijl de klassieke filosofen en dichters het minste gezag genoten. De auctores droegen de volledige verantwoordelijkheid voor het geschrevene. De Latijnse encyclopedieën waren gebaseerd op een groot scala aan auctores: vaak meer dan honderd. De compiler maakte de compilatie en was zelf geen auctoritas. De verantwoordelijkheid voor de opgenomen uitspraken lagen volledig bij de auctores. Alleen voor de manier waarop hij met het materiaal omsprong, was de compiler verantwoordelijk. Hoewel de rollen in theorie strikt gescheiden waren, vervaagden de grenzen soms in de praktijk. Bartholomeus Anglicus heeft bijvoorbeeld toch bepaalde zaken vanuit zijn persoonlijke perspectief beschreven¹⁵.

De vertalers van de encyclopedieën hadden dus te maken met zowel een grote verscheidenheid aan auctores als met de compiler. Ze waren in de eerste plaats *translator*: ze zetten de tekst om vanuit het Latijn naar de volkstaal. Toch kropen ze gedeeltelijk in de

¹² Bogaart, p. 167 – 168.

¹³ Bogaart, p. 170 – 171.

¹⁴ Bogaart, p. 171.

¹⁵ Bogaart, p. 172.

huid van de encyclopedisten, net als de compilers: ze selecteerden hun materiaal en ordenden in sommige gevallen het verhaal opnieuw. De structuur is meestal in hoofdlijnen of zelfs geheel overgenomen van de compilatores. Maerlant handhaafde bijvoorbeeld het basisplan van *De natura rerum* maar bracht het aantal boeken terug van twintig naar dertien. In de laatste fase van het werk van de compiler, het afstemmen op het begood publiek, hebben de vertalers zich opnieuw duidelijk gemanifesteerd. Ze voegden materiaal toe dat interessant was voor de opdrachtgevers maar gaven ook uitleg. Daardoor kregen ze nog een andere rol: die van *commentator*. Een commentator voegde iets ter verduidelijking toe aan wat een auctor had geschreven. De vertalers hadden bij alles hetzelfde respect voor de auctores als de encyclopedisten. Ze gaven wel af en toe kritiek op de compilatores¹⁶.

¹⁶ Bogaart, p. 171 – 174.

Het boek der natuur – Jacob van Maerlant

Der Naturen Bloeme (Het boek der natuur, circa 1271) is Jacob van Maerlants vertaling van *De natura rerum*, gemaakt in opdracht van de Zeeuwse edelman Nicolaas van Cats. *De natura rerum* is een natuurencyclopedie van Thomas van Cantimpré, leerling van Albertus Magnus. Thomas van Cantimpré heeft gedurende vijftien jaar materiaal verzameld, met als doel een systematisch geordend overzicht te geven van het menselijk weten omtrent de schepping. Hij heeft voor het schrijven van zijn werk allerlei andere auteurs geraadpleegd, onder wie Plinius, Solinus en kerkvaders als Basileus, Ambrosius, Hiëronymus en Augustinus¹⁷. Het werk ontstond in dominicaanse kringen. De wetenswaardigheden uit het boek konden gebruikt worden bij het samenstellen van preken¹⁸.

Met *Der naturen bloeme* produceerde Maerlant het eerste natuurwetenschappelijk werk in het Nederlands. Maerlant schreef in de eerste plaats voor de aristocratie: de Hollands-Zeeuwse kring van hoge adel. Tegelijkertijd mikte hij ook op een algemener publiek. Zijn werk belandde al vrij snel bij de burgers in de opkomende steden. Zijn publiek vertoonde dus zeer grote verschillen met het wetenschappelijke, religieuze milieu waarvoor Thomas van Cantimpré werkte¹⁹.

In de proloog belooft Maerlant een boek dat gevuld is met leerrijke, stichtelijke en schone woorden²⁰. Als aanbeveling van zijn werk zegt hij dat 'wien so favelen dan vernoyen ende onnutte loghene moyen, lese hier nutscap ende waer'. Het dienen van het nut door middel van het boek was een doel dat hij zich hier stelde. Het ging hem vooral om het nut van de natuur²¹. Als titel heeft Maerlant bewust gekozen voor *Der naturen bloeme*: een bloemlezing der natuur. Het gaat hem om alle aardse creaturen, in hun meest bloemrijke verschijning²².

Der naturen bloeme bestaat uit dertien hoofdstukken. Na de mens, die als kroon op de schepping het eerste hoofdstuk toebedeeld krijgt, volgen de verschillende afdelingen van het dierenrijk. Maerlants ordening van het dierenrijk is anders dan de onze. Zo plaatst hij de vleermuis onder de vogels en verstaat hij onder wormen naast de pad en de kikker ook onder andere de vlieg, de bloedzuiger, de slak en de spin²³. Het boek volgde het Latijnse origineel in de ordening van natuurverschijnselen op hun Latijnse naam. Daardoor was het voor Dietstaligen lastig het boek te raadplegen als vraagbaak. Om een voorbeeld te geven: de beschrijving van de gier kwam vrij achteraan, aangezien het Latijnse woord voor gier 'vultur' is²⁴.

Kennis in functie

Geografie en biologie (van mensen, planten en dieren) zijn bij uitstek de gebieden waarop Maerlant kennis aanreikt. Zijn kennisoverdracht heeft vooral betrekking op de aarde: de eigen leefwereld van zowel schrijver als publiek. Veel van die kennis lijkt in functie te staan van een beter begrip van de wereld: be-grijpen. Niet alleen kennen en doorgronden maar ook bevatten en beheersen. Maerlants primaire publiek was sociaal gesproken heel machtig maar toch vrij klein tegenover de elementen, de toekomst en de uitgestrekte buitenwereld²⁵. In de natuur lagen allerlei middelen die ingezet konden worden tegen al het mogelijke onheil²⁶. Bij sommige voorbeelden in het boek dringen zich termen op als magie en

¹⁷ Voort. M. van der, *Van serpentes met venine*. Hilversum, 1993, p. 13- 14.

¹⁸ Bogaart, p. 108.

¹⁹ Bogaart, p. 109.

²⁰ Burger, P., *Jacob van Maerlant - Het boek der natuur*. Amsterdam, 1995, p. 124.

²¹ Oostrom, F. van, *Maerlants wereld*. Amsterdam, 1998, p. 198.

²² Oostrom, p. 218.

²³ Burger, p. 125.

²⁴ Oostrom, p. 215.

²⁵ Oostrom, p. 210.

²⁶ Oostrom, p. 212.

volksgeneeskunde. Maar: het gaat om kennis die tot in de hoogste kringen van de dertiende-eeuwse geleerdheid voldoende vertrouwen genoot om geïncorporeerd te worden, onder andere in *Der naturen bloeme*. Maerlant voelde echter wel verschil tussen meer en minder gezaghebbende geneeskunde²⁷.

Vertaling

Maerlant heeft de hoofdlijnen uit de bron overgenomen maar heeft de geleerde kennis aangepast op een aantal niveaus. Ten eerste veranderde hij de vorm: het Latijnse proza werd vertaald in Middelnederlandse verzen. Daarnaast heeft hij bepaalde informatie uit zijn bron gefilterd, en andere juist benadrukt. Ingewikkelde wetenschappelijke onderwerpen nam hij niet over en met bronvermeldingen sprong hij minder nauwkeurig om dan in het origineel het geval was. Bovendien geeft hij op sommige plekken extra voorbeelden om een natuurlijk verschijnsel uit te leggen. Elementen die specifiek betrekking hadden op de doelgroep van *De natura rerum* kwamen te vervallen of werden aangepast, zoals bijbelcitaties en typerende morele lessen. Dankzij Maerlants werkwijze is de nadruk in de vertaling enerzijds komen te liggen op het wonderbaarlijke en het exotische, anderzijds op het praktische nut van verschijnselen in de natuur. De brontekst is versimpeld en verlevendigd, en kan daarom bestempeld worden als een popularisatie van Latijnse kennis²⁸.

²⁷ Oostrom, p. 206.

²⁸ Bogaart, p. 163 – 164.

De wolf in Der Naturen Bloeme²⁹

Vers 3031 - 3150

Lupus es in dietscher tale
j wulf men weet de wareit wale
es .i. dier scalc ende wreet
guls ende te rouene ghereet
sulke bouke maken ons cont
dat es .i. verwilt hont
si dulen mar sinen belen niet
dies die hont bj naturen pliet
alse menne met j. scape jaghet
so sochtijt metter wullen draghet
om dat het stille ligghen sal
anders verlorj die ulucht al
ambrosius seit die den wulf siet
dat hi te verliesene pliet
sinen luud sietine int ansijn
dat doet sine quade venijn
mar sietene de man eerst voren
so euet de wulf den moet verloren
wort die wulf gheware das
dat die mensce so heesch es
dat hi gheropen niet ne can
so willine bestaen dan
sente ambrosius raet ende heet
dat die man werpe of sijn cleet
neme .i. steen in elke ant
den wulf sal twifelen tehant
want hi ter were siet den man
siestu dat hi di uolghet an
so mac .i. tekin tusscen .v. tueen
of legghet neder .j. steen
want hi met wruchte sal och gaen
ende sal werden ueward saen
experimentator sprect die wise
dat die wulf neemt wulgherise
ghelouert in sinen mont
ende decter em mede ter somegher stont
dat hi die ghete wil verraden
want sj gherne eten die blade
ende als die wulf vp loure tart
ende sj .i. deel sijn art
vruchtj dat sj sullen craken
so can hi sinen poet nat maken
met sire tonghen dits groot sin
om dat sj sullen craken te min
want hi vrucht der onde laghe
bet sietj bj nachte dan bi daghe
xij daghe rijdsj in den jare
dan gater uele there scare
dan duelt .i. uoren ende andre nar

²⁹ Der Naturen Bloeme, Corpus Gysseling II, cd-rom Middelnederlandsch Woordenboek.

dan eist bj hem wesen swaer
van ongre eti de erde wel
ende oec es dan sine nature fel
alsj .i. osse of .i. pard
bestaen wille dat hi begard
so eti teersten erde dar
om dat hi sal wesen swaer
ende bitet dar dart heuet die cracht
ende werpet neder met sire macht
dan doetijd ende werpt vte die erde
ende etet vleesch dat hi begherde
plinius seit ets sijn gheloue
dat dat elc deel andren van sinen roue
jn des wulues blase leghet
cicites .i. steen die men segghet
dar men somen lieden mede
mach doen grote pijnlichede
altoes es hi van magre wise
want hine maelt niet sine spise
man atech wordsi te someghen stonden
dar sj .i. doden man vonden
ende sijn vleesch dan ane beten
die ne mochtsi niet vergheten
die soeteit van den vlesche groet
dar omme ontsieti niet die doet
verdriuemense van eneger stede
si draghen hare jonc mede
dar si maken hare nieuwe ganghe
die wulf mach leuen arde langhe
sijd met clawen sijd me anden
sijn bete es yuenijnt te handen
die wulf doet eneghen dieren
dan doet merre toe dese manieren
dar men mede yneest de wonden
die comen van verwoeden onden
die wulue die curtst sijn van leden
sijn van meester stouteden
men machne temmen alden hont
mar emmer salhi talre stont
bj naturen iaghers vlien
mar machi clene beesten sien
lammere oekine dats omme niet
hi uerbijdse dat wats ysciet
sulke segghen dat die wulf gaet
scape stelen als verstaet
dat sijn voet i. rijs doet craken
hi bitene om sulke saken
dat hi sal leren terden stille
hi deluet proien die hi niet wille
ende dar hi onde oec begaet
gheuallet dat hise vaet
hi bijdse doet ende deluet die proie
comt die wulf in des scaeps coye
hi bitet al die scap te doet
eer hire et clene of groot

wulfs herte te puluer ybrant
ende ghedronken altehant
doet genesen men waent des
die in epelenchien es
vp dat hi hem wacht .j. sake
dati nemmermee vrouwen ynake
oec segt ons .i. quenicum
lichte et mach wesen som
snijd .j. rieme vte wulfs fel
ende dar mede gurt di wel
het sal di quite wesen doen
van lanceuele ende torsion
niet ne segic dat sj war
mar dat pro es niet swar
die wlfs herte droghe hout
gheuen roke menichfout.

*Vertaling*³⁰

De lupus – wolf in onze taal – is een vals en kwaadaardig dier, onverzadigbaar en roofzuchtig. In sommige boeken wordt beweerd dat wolven verwilderde honden zijn. Wolven huilen, maar ze blaffen niet, zoals de honden doen.

Wanneer een wolf die een schaap heeft geroofd achtervolgd wordt, ontkomt hij met zijn prooi door het schaap zo voorzichtig bij de vacht te dragen dat het dier zich niet verroert.

Ambrosius vertelt dat iemand die door een wolf verrast wordt zijn stem verliest wanneer het dier zijn giftige blik op hem richt, maar wanneer de mens de wolf als eerste ziet, verliest het roofdier zijn woestheid. De wolf zal aanvallen als hij merkt dat zijn slachtoffer zo hees is dat het niet om hulp kan roepen. De Heilige Ambrosius raadt aan om in dat geval alle kleren uit te trekken en in elke hand een steen te nemen. De wolf zal aarzelen als hij ziet dat zijn prooi niet langer weerloos is. Sla als hij u toch achtervolgt een kruis of leg een steen neer tussen u en de wolf – dat zal hem spoedig afschrikken, omdat hij denkt dat hij met een strik gevangen wordt.

Experimentator vertelt dat wolven wilgeloof in hun bek nemen en zich daarmee bedekken om geiten, die van de blaadjes komen eten, in de val te lokken. Als ze over droge bladeren lopen, voorkomen ze gekraak door hun poten nat te maken met hun tong – is dat niet buitengewoon slim? -, uit angst om aangevallen te worden door honden.

's Nachts zien wolven beter dan overdag.

In de paartijd, die twaalf dagen per jaar duurt, verzamelen wolven zich in groepen. Een wolf begint te huilen en de anderen volgen zijn voorbeeld – het is dan nog gevaarlijker zich in hun nabijheid te bevinden, omdat ze in die periode kwaadaardiger zijn dan gewoonlijk.

Als wolven honger hebben, eten ze aarde. Ze eten ook aarde om zichzelf zwaarder te maken wanneer ze het op een os of op een paard voorzien hebben. Ze slaan hun tanden in de zwakste plekken en werpen het dier tegen de grond. Nadat ze hun prooi gedood hebben, braken ze de aarde weer uit en beginnen ze te eten. Plinius is ervan overtuigd dat wolven hun soortgenoten altijd laten delen in de buit.

In de blaas van de wolf bevindt zich een steen, de *syrites*, waarmee men bepaalde mensen veel pijn kan doen.

Wolven zijn altijd mager, omdat ze hun voedsel niet kauwen. Het kunnen menseneters worden wanneer ze een lijk vinden en ervan eten, want daarna kunnen ze de heerlijke smaak van mensenvlees niet meer vergeten en wagen ze er zelfs hun leven voor.

Als ze verjaagd worden nemen ze hun jongen mee naar de nieuwe plaats waar ze naar toe gaan.

Wolven kunnen heel oud worden.

³⁰ Burger, p. 60 – 62.

De wonden die ze met hun klauwen en hun tanden toebrengen zijn giftig en worden met dezelfde middelen genezen als de beten van dolle honden.

De kleinste soort wolven zijn de meest vermetele.

Net als honden kunnen wolven getemd worden, maar ze zullen van nature altijd voor jagers op de vlucht slaan en als ze kleine dieren in het oog krijgen, zoals lammeren of schapen, zullen ze die ongeacht de gevolgen doodbijten.

Er wordt wel gezegd dat wolven die op schapenjacht gaan in de poot bijten die een tak laat kraken, om hem te leren geen gerucht te maken. Overgebleven prooi begraaft een wolf altijd. Wanneer hij honden in zijn klauwen krijgt, bijt hij ze dood en begraaft hij ze. Als een wolf een schaapskooi binnendringt, bijt hij eerst alle schapen dood voordat hij begint te eten.

Epilepsie kan genezen worden door het hart van een wolf tot as te verbranden en direct op te drinken. De zieke moet zich in het vervolg wel onthouden van de omgang met vrouwen.

En misschien bezit ook dit middeltje enige waarde: snijd een riem uit een wolvenhuid en knoop die om uw middel als u geplaagd wordt door kramp in maag en ingewanden. Ik zal niet zeggen dat het waar is, maar het is een kleine moeite om het te proberen.

Het gedroogde hart van een wolf verspreidt een sterke geur.

Meer over de wolf

De wolf wordt in *Der naturen bloeme* omschreven als een kwaadaardig dier dat ten opzichte van andere dieren gemeen is: hij doodt schapen, geiten, ossen en paarden. De tekst is vooral gericht op het gedrag van de wolf en bevat enkele medische wetenswaardigheden over het genezen van epilepsie en maagkrampen. Er zit geen enkele moralisatie in – geen vergelijking met geestelijkheid bijvoorbeeld, zoals in *Ysengrimus*.

De raad van Ambrosius om als bescherming tegen wolven alle kleren uit te trekken, berust op het geloof dat de aanblik van een naakt menselijk lichaam de kracht bezat om boze machten te verjagen³¹. Men dacht namelijk dat 'zien' berust op het uitzenden van stralen, niet op het ontvangen ervan³².

³¹ Burger, p. 166.

³² Burger, p. 179.

Van den proprieteyten der dinghe

Van den proprieteyten der dinghe is de Middelnederlandse vertaling van *De proprietatibus rerum*, een natuurwetenschappelijke encyclopedie over de schepping, geschreven door de franciscaan Bartholomeus Anglicus rond het midden van de dertiende eeuw. Hij maakte dit werk ter ondersteuning van het onderwijs aan zijn ordegenoten, die werden voorbereid op een leven als prediker. De encyclopedie diende als leerboek voor de artes liberales. De tekst was bedoeld als hulpmiddel bij de interpretatie van de bijbel. Ook kon er materiaal voor preken uit worden ontleend. Het originele doel van de encyclopedie werd al snel overstegen. Het werk kwam in heel verschillende milieus terecht, zoals blijkt uit de ruime verspreiding in Europa. Er zijn veel handschriften en vroege drukken overgeleverd, en de tekst is zes maal integraal vertaald in een volkstaal. Bovendien zijn er veel fragmenten uit *De proprietatibus rerum* opgenomen in andere middeleeuwse teksten³³.

De Middelnederlandse vertaling van de encyclopedie is alleen overgeleverd in een druk van Jacob Bellaert uit 1485. De vertaler was een zekere Jacob, maar het is niet duidelijk of dit dezelfde persoon was als Jacob Bellaert. Het boek is luxe uitgegeven en daarmee is het niet alleen een bron van informatie over de wereld maar ook een boek om mee te pronken³⁴.

De proprietatibus rerum werd vooral geraadpleegd voor bijbelexegese, het maken van preken en uit nieuwsgierigheid naar medische kennis. Er wordt verhoudingsgewijs veel aandacht besteed aan de geneeskunde. Niet alleen is een heel boek gewijd aan ziekten waardoor een mens getroffen kan worden, ook worden geneeskrachtige eigenschappen van planten en dieren benadrukt³⁵.

De Middelnederlandse encyclopedie *Van den proprieteyten der dinghe* heeft gefungeerd als naslagwerk. De gebuikerssporen op de overgebleven exemplaren zijn geconcentreerd op plekken waar medische en farmacuetische informatie staat. De belangstelling van de lezers ging meestal uit naar deze informatie en niet naar de theologische aspecten van het werk. Dit sluit aan bij wat bekend is over de gebruiksfuncties van andere vertalingen van Latijnse geleerdheid. Vertalingen van geleerde theologische traktaten kwamen niet op grote schaal voor, zeker niet in het Middelnederlands. Tegenover de lauwe belangstelling voor abstracte theologische kwesties stond de warme belangstelling voor medische en farmaceutische kennis in de volkstalen. Dit blijkt uit een aantal verschijnselen. Zo is er een grote hoeveelheid medische teksten in het Middelnederlands bewaard gebleven. Vanaf de veertiende eeuw werden in de Nederlanden volop medische-chirurgische teksten uit het Latijn vertaald. Dit waren grotendeels teksten voor bepaalde beroepsgroepen zoals artsen, apothekers, chirurgen en vroedvrouwen. Velen van hen hadden geen academische scholing en kenden weinig of geen Latijn. Teksten in de volkstaal waren voor hen gemakkelijk toegankelijk. Ook receptenboeken en gezondheidsleren die op een breder publiek waren gericht dan alleen mensen met een medisch beroep, circuleerden al vroeg volop in het Middelnederlands. Het is goed voor te stellen dat de medische kennis in de volkstalige encyclopedieën de aandacht heeft getrokken van deze groepen mensen³⁶. Men had in de volkstaal kennelijk vooral behoefte aan praktische en toepasbare wetenschappelijke kennis over de wereld³⁷.

Publiek

In de tekst wordt nergens expliciet vermeld voor wie *Van den proprieteyten der dinghe* bedoeld was. De aard van de vertaling geeft wel een signaal af over het beoogd publiek. In hoofdstuk 4 wordt het werk gekarakteriseerd als een letterlijke vertaling, waarin het kennisniveau nauwelijks verschilt van dat in het origineel. Bovendien bevat de vertaling veel

³³ Bogaart, p. 155 – 156.

³⁴ Bogaart, p. 156.

³⁵ Bogaart, p. 156 – 157.

³⁶ Bogaart, p. 158 – 159.

³⁷ Bogaart, p. 159.

Latijns jargon. Hieruit blijkt dat de vertaler een behoorlijke kennis en voldoende vaardigheden bij de lezers verwachtte. De encyclopedie is gepresenteerd in een luxueus uitgevoerde incunabel. De kosten waren daardoor hoog en Jacob Bellaert mikte dus op kopers met veel geld: adel en welgestelde burgers. Uit de receptiegegevens blijkt dat de encyclopedie vooral circuleerde onder mannelijke particulieren en enerzijds terechtgekomen is in een professioneel milieu (magister, priester, hoge ambtenaar en vermoedelijk een arts) en anderzijds in een stedelijk milieu. Een deel van de exemplaren is bestemd geweest voor Haarlem en omstreken³⁸.

Vertaling

De Middelnederlandse vertaler van *De proprietatibus rerum* heeft zijn bron vrij nauwkeurig gevolgd, met inachtneming van de regels van de Middelnederlandse taal. Toch komt het voor dat hij heeft geschrapt en samengevat, alsof hij een overvloed aan details wilde vermijden, net als informatie die dubbel voorkwam. Ook sneuvelden sommige dichtregels en Latijnse etymologieën. Heel af en toe heeft hij een persoonlijke noot toegevoegd. Hij heeft zich duidelijker in de vertaling gemanifesteerd als het ging om kennisdomeinen waarin hij zich thuis voelde: daar heeft hij iets lossers vertaald en meer zijn eigen stempel op de encyclopedie gedrukt. De mate waarin hij heeft ingegrepen in de tekst is beperkt: *Van den proprieteyten der dinghe* kan worden beschreven als een vrij letterlijke vertaling van *De proprietatibus rerum*³⁹.

³⁸ Bogaart, p. 160 – 161.

³⁹ Bogaart, p. 164 – 165.

De wolf in Van den proprieteyten der dinghe⁴⁰

Lupus dat is een wolf en is ghe-seijt als Ysidorus seijt leopes dat is dat hij den leeuwen inden voeten gelijct. Want so wat hi inden voeten gecrijcht dat en mach niet leven ende hij is een gripende beest. En so wat hi crijcht in sinen claeuwen dat verderft hi vanden welken die kaerlen segghen dat hi den mensch heesch maect in der kelen ist dat die wolf den mensche eerst siet en daerom seijt men int gemeijn als een mensch onverhoets haesteliken swi

ghet \lupus est in fabula\ dat is te seggen die wolf is inder sagen of inden spraken ende is dat die mensche den wolf eerst siet so verliest hi sijn stouticheijt. Item die wolven en hij licken mer twalefwerven des iaers ende si mogen langhe honger liden ende als si lange gevast hebben soe slijnden si veel. Item tland van ethiopen voet wolven mit langen manen mit so menigherhande verwen dat hem en geen verwe ontbreect hier toe hevet Isidorus gheseyt ende plinius li. VIII ca. XXIII die wolven in affrica sijn traech ende cleyn ende die in couden landen gewonnen werden die sijn cleynre van lichaem ende wreder dan die in anderen landen sijn. Aris toteles seyt dat in india is een wolf dye drie ordinancien van tanden heeft boven ende onder ende heeft voeten als die leeuwe ende een aensicht als een mensch ende enen start als een scorpioen ende sijn stemme is als des menschen stemme ende is also vreselic als een bazuun ende is snel als een harte ende is alte wreet ende et menschen. Item aristoteles seyt li. VI dat die wolven seer fel sijn inden tiden dat si hilicken ende als si ionghen hebben so sijn si quaetste als die teven sijn vanden honden. Item li. VII daer seyt hij dat die wolven ghesaeghde tanden hebben ende si eten vleysche ende gheen cruut dan als si sieke sijn so eten si wat om der medecinen wil op dat si spuwen moghen ende hi seyt li. VIII dat hi sijn ionghen mede neemt als hij vliet ende als si uut horen holen comen so eten si organum ende kauwense op dat hare tanden scarp sullen werden. Item hi seyt daer vanden selven dat die wolf seer quaet is als hi gegheten heeft. Ende als

⁴⁰ Film Den Haag, KB, 168 E8.

hi ghenen hongher en heeft soe rust hi

veel ende is seer koen ende speelt gaern want mach hi een kint gripen hi speelter me de ende daer na doot hijt ende ettet ende als homerus seyt so is die wolf seer wacker ende is seer vanden vier vervaert. Ende men seyt ist dat hi gesteynt wert so sal hi mer ken die hem eerst gheworpen heeft ende ist dat hem die steen seer doet ende grijpt hi dien mensch soe en sel hijs niet seer quetsen mer een luttel al grimmende daer na sal hi dien laten ende hoe dat dye wolven ouder sijn hoe dat si quader sijn ende si scaden den menschen want als si out sijn so en moghen si geen beesten iaghen om hare outheyt ende want hoer langste tanden geplomt sijn ende si menighen tijt leven so werden si hem plomp. Item hi seyt aldaer dat die wolven sijn van dubbelder manieren want sommige sijn ront ende sommige sijn langwerpelt ende de se sijn van scarperen hare nede van koenre moede ende die binnenste vanden wolven sijn seer cranck ende werden lichteliken ghecorrumpeert als si ghewont werden ende dat een ander deel van sinen lichaem mach veel slaghen liden ende si hebben grote starcheyt inden halze ende inden hoofde ende die wonden die van horen biten comen sijn seer quaet te ghenesen ende dese wonden gheneestmen als men wonden gheneest die een onvroet hont gebeten heeft als aristoteles seyt. Item dye selve seyt li. XIII dat die mont vanden wolven wide op gaet ende heeft daer grote craft ende is een slijndende dier. Item vanden wolve seyt Avicenna li. VII het sijn sommige wolven die van naturen gheerne visch eten ende eten vule dinghen die de visschers uut horen netten werpen ende als si niet teten en vinden so gaen si

totter visscher netten ende scorense. Item physiologus seyt vanden wolven dat hoer craft inder borsten ende inden clauwen leyt ende inden monde mer after en is hi niet starck ende hi en mach sinen hals niet bugen van alle den iaer dan in die mey maent alst donret ende hi heeft dese behendicheyt over hem dat hij ghenen roef en neemt omtrent daer hij sijn ionghen heeft legghen mer hi loept verre daer of roven ende des nachts als hi om enen roef wil totter scaeps coye so gaet hi al

teghenwints op datten die honden niet
luchten en sullen ende waert also dat hi mit
enighen voete geluyt maecte als hij dar
waert ghinghe so soude hi dien voet bi
ten van quaetheyden ende sijn oghen bar-
nen des nachts als een kaers ende soli
nus seyt dat hi insinen start een haer dra
ghet dat die myn seer verwect dat hi mit
ten tanden uut trect wanneer dat hi anst
heeft dat hi ghevanghen sal werden ende
hi ontsiet die stenen harde seer want waer
yemant die twee keselinghen te samen
clappede of smeette hi soude sijn koe-
nicheyt verliesen ende soude wech lopen
waert dat hijt hoerde ende hi wint blinde
kind als die hont doet die welke si seer
mint ende voetse naerstelic ebde als hij gro-
ten hongher heeft so et hij aerde. Ende
coemt hi dan aen enighen beestken dye
hi gripen wil als gheyten die inden ha
ghedoernen gaen of andre beesten die
vellet hi te bat want hi swaer gheladen
is ende als hi dit doen wil so seyt hi ghe-
scolen onder die cruden ende bramen en-
de aks hi sinen slach siet soe loept hij toe
ende grijpt een scaep of anders wat ende
coemt hi inder scaeps coyen ende hi mach
te crijcht so bijt hi hem allen die kele af

ende dat deel dat hi niet meer slijnden en
mach dat graeft hi onder die aerde en-
de aks hi hongher heeft so trect hi dat
stucke dat hi ghehouden had werder uut
ende etet ende tlaken dat vander wollen ge
maect is dat die wolf doot ghebeten he-
vet maect enen man lusich die daer cle-
der af draecht als isidorus seyt. aristote-
les seyt dat alle die nature vanden wol-
ve is den scape contrari ende sijnre naturen
want men leest in ene boeke dat eens
wolfs snaer die van sinen darmen ghe
maect is gheset op sijn onderven die scaep
snaren mit allen ende vretense en wech
ghelikerwijs dat een aernts veder ge
daen onder duven vederen ist dat si lan-
ghe te samen in een stede ghelaten wer-
den als die selve seyt sich boven vanden
aern.

Vertaling

Lupus is een wolf. Hij wordt genoemd, zoals
Isidorus zegt, leopes omdat
zijn voeten op die van de leeuw lijken. Want
wat hij onder zijn voeten krijgt, mag niet meer leven.
Het is een roofzuchtig beest. Wat hij in zijn klauwen

krijgt, doodt hij. De boeren zeggen dat hij de mens hees maakt als de wolf de mens het eerst ziet. Daarom zegt men in het algemeen als iemand onverhoeds plotseling zwijgt:

“lupus est in fabula”. Dat wil zeggen: de wolf is in het verhaal of in de spraak. Als de mens de wolf het eerst ziet, verliest hij zijn stoutmoedigheid. Ook paren wolven twaalf keer per jaar en kunnen ze lang honger lijden en als ze lang in aantal toenemen, verslinden ze veel. Het land Ethiopie kweekt wolven met lange manen, met zoveel kleuren dat er geen kleur ontbreekt. Hierover hebben Isidorus en Plinius gezegd in boek VIII, hoofdstuk XXIII dat de wolven in Afrika traag en klein zijn. En wolven die in koude landen verwekt worden, zijn kleiner van lichaam en wreder dan die uit andere landen. Aristoteles zegt dat er in India een wolf is die drie rijen tanden heeft boven en onder, voeten als een leeuw, een aangezicht als een mens, een staart als een schorpioen en zijn stem is als die van een mens en is ook zo vreeswekkend als een bazuin. Hij is snel als een hert, is zeer wreed en eet mensen. Ook zegt Aristoteles in boek VI dat wolven zeer fel zijn in de tijd dat ze paren en als ze jongen hebben zijn ze het slechtst, net als de vrouwtjes van honden. Ook in boek VII zegt hij dat wolven afgezaagde tanden hebben en dat ze vlees eten en geen groente, behalve als ze ziek zijn. Dan eten ze wat als medicijn, om te kunnen spugen. Hij zegt in boek VIII dat hij zijn jongen meeneemt als hij vlucht. Als ze uit hun holen komen, eten ze organen en kauwen erop, zodat hun tanden scherp worden. Ook zegt hij over hen dat de wolf erg onaangenaam is als hij gegeten heeft. Als hij geen honger heeft, rust hij veel,

is hij heel onverschrokken en speelt hij graag. Als hij een kind grijpt, dan speelt hij ermee en daarna doodt hij het en eet hij het op. Zoals Homerus zegt: de wolf is zeer wakker en erg bang voor vuur. En men zegt dat als hij gestenigd wordt, hij merkt wie de steen het eerst gegooid heeft. Als de steen hem pijn doet, grijpt hij de mens die hem gegooid heeft. Hij zal hem niet erg verwonden maar weinig, al brullende.

Daarna zal hij hem achterlaten. Hoe ouder
wolven zijn, hoe slechter ze zijn.
Ze brengen de mensen schade toe, want als ze oud
zijn kunnen ze niet op beesten jagen
vanwege hun oudheid want hun lange
tanden zijn afgesleten en als ze lang leven,
worden ze stomp. Ook zegt hij
daar dat de wolven van twee soorten zijn,
want sommige zijn rond
en andere zijn langgerekt, hebben hardere
haren en zijn moediger. De ingewanden van
wolven zijn zeer zwak en worden snel
aangetast als ze gewond zijn. Het
andere deel van hun lichaam kan veel klappen verdragen.
Ze hebben veel kracht in hun hals en in hun
hoofd en de wonden die van hun beten komen,
zijn zeer slecht te genezen. Deze
wonden geneest men net zoals men wonden
geneest die door een dolle hond
veroorzaakt zijn, zoals Aristoteles zegt. En hij
zegt ook in boek XIII dat de mond van een wolf
wijd opengaat en dat hij daar grote
kracht heeft en dat het een verslindend dier is. Ook
over de wolf zegt Avicenna in boek VII dat
sommige wolven van nature graag
vis eten en dat ze vieze dingen die
de vissers uit hun netten gooien, opeten.
En als ze niks te eten vinden,

gaan ze naar de vissersnetten en verscheuren ze. En
ook Physiologus zegt dat hun kracht
in hun borst en in hun klauwen zit.
Achterin zijn mond is hij niet
sterk en hij kan zijn hals
het hele jaar niet buigen, behalve in de meimaand
als het onweert. En hij beschikt over de
slimheid dat hij niks rooft
in de buurt van waar zijn jongen
liggen. Hij loopt ver om te roven.
En 's nachts als hij uit de schaapskooi
wil roven, loopt hij tegen de wind in,
zodat de honden hem niet kunnen ruiken.
Als hij met een voet geluid maakt als hij
daarheen loopt, zou hij uit kwaadheid
in zijn voet bijten. Zijn ogen branden
's nachts als een kaars. En Solinus
zegt dat hij in zijn staart een haar heeft
die de liefde zo opwekt dat hij 'm
er met zijn tanden uittrekt als hij bang
is dat hij gevangen zal worden. En hij
is erg bang voor stenen want wanneer
iemand twee keien tegen elkaar
klapte of smeed, zou hij zijn moed
verliezen en zou hij weglopen
als hij het hoorde. En hij krijgt blinde

kinderen, net als de honden, waar hij veel van houdt en hij brengt ze ijverig groot. Als hij veel honger heeft, eet hij aarde en als hij dan beesten tegenkomt die hij wil grijpen, zoals geiten die in de doornstruiken gaan of andere beesten, dan doodt hij ze meteen, omdat hij erg gekweld is. Als hij dit wil doen, ligt hij verscholen onder het onkruid en de braamstruiken. En als hij zijn dag heeft, loopt hij er naar toe en grijpt een schaap of een ander beest. En als hij in de schaapskooi komt en hij spant zich in dan bijt hij ze allemaal de keel af

en het deel dat hij niet meer verslinden wil, begraaft hij in de aarde. Als hij honger heeft, haalt hij het stuk dat hij bewaard heeft weer tevoorschijn en eet het op. De kleding die is gemaakt van wol van een door een wolf doodgebeten schaap, maakt de man die dat draagt vol luizen, zegt Isidorus. Aristoteles zegt dat de aard van de wolf geheel tegengesteld is aan die van het schaap. Men leest namelijk in een boek dat als een snaar die van een darm van een wolf is gemaakt op een gitaar wordt gezet waar schapen-snaren op zitten, alle schapen-snaren kapot gaan en weggevreten worden, net zoals de veer van een arend doet onder duivenveren, als ze lang samen op een plek gelaten worden, zoals hij hierboven over de arend schrijft.

Over de wolf

Net als in *Der naturen bloeme* is de tekst in *Van den proprieteyten der dinghe* ook beschrijvend. Deze tekst bevat geen medische elementen, maar gaat alleen over het gedrag van de wolf en beschrijft enkele verschillende soorten wolven: de Afrikaanse en de Indische, de langgerekte en de ronde. Ook hier ontbreekt de moralisatie.

BESTIARIA

Bestiaire d'amour (onderdeel van het Nederrijns Moraalboek)

Het *Nederrijns Moraalboek* is geschreven in de periode 1270 – 1290 en is één van de oudste manuscripten met Nederlandse teksten. De tekst is waarschijnlijk geschreven in de buurt van Gelre. Het handschrift bevat drie prozateksten:

- een vertaling van de Franse versie van het *Moralium dogma philosophorum*, een verhandeling over de vier kardinale deugden;
- een vertaling van een Franse verzameling zinspreuken, waarschijnlijk de lange versie van de *Enseignement Seneque*
- de vertaling van de *Bestiaire d'amour* van Richard de Fournival

Het handschrift heeft duidelijk een Franse achtergrond: alle drie de teksten zijn gebaseerd op een Franse bron, die vrij letterlijk vertaald is. Ze lijken alle drie van dezelfde auteur te zijn⁴¹.

In de vertaling van het *Bestiaire d'amour* is de inhoud van de brontekst bijna helemaal overgenomen. Soms zijn er één of twee zinnen achterwege gelaten, maar voor de rest blijft de vertaling heel dicht bij het origineel⁴².

Het meest opmerkelijke aspect aan de inhoud van het *Nederrijns Moraalboek* is dat de compiler geprobeerd heeft een eenheid te maken van de drie teksten. Hij heeft een deel van de proloog van Richard de Fournival verplaatst naar het begin van het manuscript en er een inleiding van het handschrift van gemaakt. Dit was niet zo moeilijk, aangezien de proloog van het *Bestiaire d'amour* begint met enkele overpeinzingen over kennis en geheugen als algemene menselijke vermogens. Allereerst wordt uiteengezet dat het normaal is dat mensen kennis willen. Maar hoewel alles gekend kan worden, is niemand in staat alles te kennen. Bovendien wisten de Ouden veel dingen die niemand die nu in leven is met zijn eigen intelligentie zou kunnen ontdekken. God heeft daarom de mensen het geheugen gegeven, om alle kennis te behouden die ooit is verworven. Het geheugen heeft twee deuren: zicht en gehoor. Er zijn twee paden die leiden naar die deuren: schildering en beschrijving⁴³.

De proloog van het *Bestiaire d'amour* begint met een vergelijking: zoals er geen rook is zonder vuur, is er geen daad zonder wens. Vanaf het moment dat de auteur zijn dame zag, wilde hij van haar houden. Daarom heeft hij haar dit boek gestuurd, in de hoop dat ze aan hem zal denken als hij er niet is en zij het boek leest. Na een korte herhaling van het belang van het geheugen volgt nog een keer de mededeling dat dit de laatste poging is om de liefde van de dame te winnen⁴⁴.

De auteur zegt dat hij twee redenen heeft om het boek te schrijven. De eerste is dat hij van zijn vrienden houdt en hoopt dat ze in staat zullen zijn door het boek hun manier van leven te verbeteren. De tweede reden is dat hij bang is voor 'mir vrouwen vroledigheit'. 'Vroledigheit' is weleens geïnterpreteerd als luiheid. De auteur is bang omdat luiheid het belangrijkste instrument van de duivel is om mensen te verleiden. Maar er is wat twijfel over deze interpretatie, het is ook mogelijk dat de auteur 'mijn dame Luiheid' als personificatie bedoelt. Hij zou daarmee willen aangeven dat hij zelf niet door luiheid overvallen wil worden.

⁴¹ Paul Wackers, 'The middle dutch bestiary tradition', in: van den Abeele, B., *Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles*, p. 253 – 254.

⁴² Wackers, p. 255.

⁴³ Wackers, p. 255 – 256.

⁴⁴ Wackers, p. 256.

Het *Nederrijns Moraalboek* geeft in zijn geheel instructies en suggesties aan (jonge) edelen over de juiste manier van leven. Rechtvaardigheid, intelligentie, eer, verstandigheid, grootmoedigheid en liefde worden behandeld⁴⁵.

⁴⁵ Wackers, p. 257

De wolf in het Bestiaire d'amour⁴⁶

p. 404, r. 26 – 39:

Jnde seg v. bi wielkien. *dat is na der naturen van den wolue. Want sine nature is sulik, als die wolf den man eer siit er die man den wolf. die man verlist sine stimme so dat hie nit spreken en mag.* Jnde siit die man den wolf alr irst. *die wolf verlist alle sine magt inde alle sine kuonheit.* diese nature is geuonden. in die nature van manne inde van wiuen. Want als minne is tuoschen von twen, Jnde die man mag geware wuorden bi den wiue seluer dat sine irst mint, Jnde dat hie so viele kan dat hijs vor duot lihen. so heuet si van dien male verloren die kuonheit van tuontsechene. Mar vomb dat ic mi nit vonthoiden en mogte. iene muost v. sechen min herte. er ic iet wiste van den vowen. so heb di mi vontseid, Jnde dat was mi alte betide. *Jnde sint dat ic irst gesiin wait. na der naturen van den wolue. ic was wel sculdig te verlisene die stimme.* Jnde dat is die reden war vombe dit gescript gemakt in sprekene inde nit in sange.

Als de wolf de mens eerder ziet dan de mens de wolf, verliest de mens zijn stem. Als de mens de wolf als eerste ziet, verliest de wolf al zijn macht en dapperheid. Zo werkt dat ook tussen man en vrouw: als er liefde is tussen hen twee en de man kan merken dat de vrouw hem liefheeft aan de vrouw zelf en als hij haar ertoe kan brengen dat zij dat uitspreekt, dan heeft ze meteen de moed verloren om te weigeren. Maar omdat de schrijver niet kon zwijgen voor hij haar kende, heeft ze nee gezegd en nu kan hij niets meer zeggen.

p. 405, r. 24 - 44

Jnde en wondere v nit. of ic die minne van den wiue gelike na den wolue Want die wolf heuet nog viele ander naturen. Dene is | dat hie den hals so stif heuet. dat hine nit keren en mag, hiene kire den ligame te male vombe. Jnde dander nature is. dat hi en geen dir en verbit bi sinre wonigen. mar verre draf. Jnde die dirde so is. als hi kuompt in en scait dar scape inne sin. so gait hi drin so hi alre stilligste mag. Jnde is dat geualt. dat ienig ris vonder sinen wote brekt dat mant horen mag, hi wrikt vome an sinen vuote inde bittene. Alle dies drie naturen sin geuonden in die minne van wiuen. Want si en mag vor nit geuen. sine geue | vor alte male. Jnde dat is na der irster naturen. Jnde na der andere so is. ist dat geualt dat si enen man mint, als lange als si bi huome is, sone sal sis vome nuommer gelait togen. Jnde na der dirder naturen. is dat si so verre vort gait mit worden dat die man kint dat sine mint. Regte als die wolf vome wrekt mit sinen muonde van sinen vuote. so kan sit wel vontmaken. inde bedecken mit cragte van worden dat si te verre gegain heuet. Want si wil gerne wieten van anderen des si nit en wil dat man van vore wiete.

En verbaas je niet dat ik de liefde van de vrouw vergelijk met de wolf. De wolf heeft vele andere eigenschappen. De eerste is dat zijn hals zo stijf is dat hij niet kan buigen zonder zich om te draaien. De andere eigenschap is dat hij geen dieren doodbijt in de buurt van zijn woning, maar ver weg. En de derde is dat hij heel stil een schaapskooi binnengaat. Als hij geluid maakt, bijt hij in zijn voet. Al deze drie eigenschappen komt men tegen in de liefde van vrouwen. Ze geeft zichzelf niet of ze geeft zich helemaal. Dat is de eerste eigenschap. En als ze van een man houdt, zal ze dat in zijn nabijheid niet tonen. En de derde eigenschap is dat ze woorden van liefde weer terugneemt. Net zoals de wolf hard in zijn voet bijt, kan zij haar

⁴⁶ De tekst is afkomstig van de cd-rom Middelnederlandsch Woordenboek.

woorden bedekken als ze te ver gegaan is. Want ze wil graag datgene van anderen weten waarvan ze niet wil dat zij dat van haar weten.

Over de wolf

Eigenschappen van de wolf die in *Der naturen bloeme* en *Van den proprieteyten der dinghe* ook al genoemd werden, worden hier in verband gebracht met de liefde tussen man en vrouw. Zoals de mens zijn stem verliest wanneer de wolf hem als eerste ziet, zo verliest de vrouw haar moed om te weigeren als de man haar ertoe kan brengen haar liefde als eerste uit te spreken. De schrijver heeft eerder zijn liefde uitgesproken en is daardoor, net zoals de wolf die als eerste door de mens gezien wordt, zijn stem en haar liefde kwijt.

Ook drie andere in de encyclopedieën vermelde eigenschappen van de wolf worden in verband gebracht met de liefde van de vrouw. De hals van de wolf is zo stijf dat hij niet kan buigen zonder zich om te draaien. Dat is te vergelijken met de vrouw, die zichzelf niet geeft, of juist helemaal. De tweede eigenschap is dat de wolf geen dieren doodbijt in de buurt van zijn woning maar ver weg. Dat komt overeen met de vrouw, die haar liefde voor een man niet in zijn nabijheid zal tonen. De derde eigenschap is dat de wolf heel stil een schaapskooi binnengaat. Als hij geluid maakt, bijt hij in zijn voet. De vrouw neemt haar woorden van liefde weer terug. Net zoals de wolf hard in zijn voet bijt, kan zij haar woorden bedekken als ze te ver gegaan is.

Beestearis

Er is een Nederlandse versie van de *Bestiaire d'amour*: de *Beestearis*, daterend uit de veertiende eeuw. Van deze *Beestearis* resten helaas nog maar twee vellen perkament. Het eerste blad bevat 114 regels afkomstig uit het eerste kwart van een berijmde bewerking van de *Bestiaire d'amour*. Het tweede blad bevat de laatste 84 regels van deze tekst en de eerste tien regels van een tekst over liefde, die aan Ovidius wordt toegeschreven⁴⁷.

Uit de 200 overgenomen regels van de *Bestiaire d'amour* blijkt dat de auteur niet de intentie had om de tekst van Richard de Fournival heel direct te volgen. Hij kort bijvoorbeeld bepaalde passages in, verlengt andere en voegt op twee plekken nieuw materiaal toe. Toch is het niet helemaal zeker of de *Beestearis* gebaseerd is op de *Bestiaire d'amour* van Richard de Fournival of op een andere tekst, genaamd *Bestiaire d'amour rimé*, gemaakt door een onbekende auteur⁴⁸.

In de proloog van de *Bestiaire d'amour* legt Richard uit dat de tekst zijn reservewapen is en dat hij zich moet gedragen als bepaalde dieren: krachtiger in zijn uitdrukkingen dan de haan, wanhopig als de hongerige ezel, van zijn spraak beroofd als de wolf, etc. Hij beschrijft zichzelf als een impotente, afgewezen minstreel en dichter. Daarnaast bekritiseert hij impliciet de traditie van liefdesliederen en hoofse liefde. Dit is een van de constante elementen in de *Bestiaire d'amour*. De proloog van de *Bestiaire d'amour rimé* is anders: de auteur geeft aan dat hij de tekst maakte voor zijn dame. Hij noemt dezelfde dieren als in het *Bestiaire d'amour* maar zet ze in een andere volgorde. Verder keert hij zich niet tegen de lyrische traditie en de hoofse liefde en is hij niet impotent. In de *Beestearis* is de dierenvolgorde gelijk aan die in de *Bestiaire d'amour*. Sommige details uit de tekst van Richard ontbreken in de *Bestiaire d'amour rimé*, terwijl ze wel voorkomen in de *Beestearis*. Het lijkt er dus op dat de *Beestearis* is gebaseerd op de tekst van Richard⁴⁹.

⁴⁷ Paul Wackers, 'The middle dutch bestiary tradition'. In: van den Abeele, B., *Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles*, p.258.

⁴⁸ Wackers, p. 258.

⁴⁹ Wackers, p. 258 – 259.

Over de wolf in de Beestearis⁵⁰:

- Van den wlf daer ic of achter liet,
Mach men segghen groot bediet;
Want hie den als heift so stide,
70 Hiene machen bughen te ghenen tide,
Hiene bughe hem selve al te male.
Dat vint hie waer diet merken wille.
Noch heift hie andere manieren
Dies hie me pliecht dan andere diere:
75 Dat segghic u, dat es dat hij
Sine proye neimt node bij.
Terde es, sal hie int scaepscot crupen,
Hie gaet stille als die wille cupen.
Maer ruuscht onder sinen poot of craect,
80 Hie bijt sinen poot ende smaect.
Hie ne weet up wien witen el
Dan sinen poot die was te snel.
Deise III poente, so ic can scouwen,
Heift *men ooc* bevonden van vrouwen;
85 Want die *enen man* bemint
Sere, soe ne mach hem gheven twint
Daer soe hem meide ghepayt heivet,
Hen sij dat soe haer selven ghevet:
Dats dat hie den als heift so stide
90 Dat hiene mach bughen te ghenen tide,
Hiene kere hem selven al mede.
Bi des wlfs andere sede
Mach men merken ende sien
Ene zede die vrouwen plien:
95 Also haer lief es verre ontvaren
Soene macher sonder niet ghewaren;
Maer als hie haer comet bij,
Dan doet soe oft haer viant sij,
Ende vert recht of haer mesquame
100 Dat soe hoort sine name.
Dat ne willic heilen niet;
Het ghevalt als vrouwen minnen
Hem hebben te verre ielaten bekinnen,
105 So trecken sij uut 1 mantelkin
Daer sie ghedect onder sijn;
Dat es sulcke listicheide
Dat sies willen loochenen mede.
Dus weren sij hem metten monde
110 Dat sie niet scinen ondervonden.

Vertaling:

Van de wolf, die ik nog achterwege heb gelaten,
kan men iets belangrijks zeggen.
Hij heeft zo'n stijve hals

⁵⁰ J.H. Bormans, 'Notice sur deux fragments manuscrits de poésies thyoises de la fin du XIIIe siècle'.
In: *Bulletin de l'Académie royale... de Belgique*, 38, 2^e série, t. 27 (1869), p. 498 - 500.

dat hij die niet kan buigen
zonder zich helemaal om te draaien.
Dat neemt degene waar die het wil onderzoeken.
Ook heeft hij andere manieren,
die hij meer in praktijk brengt dan andere dieren.
Wat ik u zeg, is dat hij
zijn prooi niet graag dichtbij opeet.
Het derde punt is dat als hij in de schaapskooi kruipt,
hij dat heel stil doet, omdat hij met een list zijn doel wil bereiken.
Maar als er onder zijn poot een tak kraakt,
bijt hij in zijn poot en kluipt erop.
Hij verwijt het zijn poot
omdat die te snel was.
Deze drie punten, zoals ik het bezie,
komt men ook bij de vrouwen tegen.
Want wie een man erg bemint,
kan hem geen oogopslag geven
waar ze hem tevreden mee stelt:
ze moet zichzelf geven.
Dat is hij die zich niet kan buigen
zonder zichzelf om te draaien.
Bij de andere gewoonte van de wolf
kan men een gebruik van vrouwen zien:
als haar geliefde ver weg is gegaan,
houdt ze het zonder hem niet uit.
Maar als hij naar haar toe komt,
doet ze alsof hij haar vijand is
en ze is oprecht in haar ongemak
als ze zijn naam hoort.
De derde gewoonte
wil ik niet verhullen:
Die komt voor als vrouwen liefhebben
en daar teveel voor uitgekomen zijn.
Dan bedekken ze zich onder een mantel
zodat ze verborgen zijn.
Met die grote list
willen ze het ontkennen.
Daarom spreken zij het met hun mond tegen,
zodat ze niet de schijn tegen zich hebben.

Over de wolf

De tekst over de wolf komt erg overeen met die in de *Bestiaire d'amour*: de stijve hals, de prooi die niet dichtbij wordt opgegeten en de poot waarin gebeten wordt. Deze laatste eigenschap wordt wel iets anders uitgelegd dan in de *Bestiaire d'amour*: De schrijver zegt namelijk dat de vrouw zich verstoep en op die manier haar woorden ontkent.

FABELS

Fabels

Een fabel is een kort, eenvoudig gestructureerd verhaal waarin dieren, planten of dingen de personages zijn en waaraan een wijze les is verbonden⁵¹. Hoewel in fabels vaak onmogelijke dingen gebeuren, hebben ze toch betrekking op de werkelijkheid waarin mensen leven⁵².

Voor het fabelgenre als geheel geldt dat 'de' Middelnederlandse fabel niet bestaat. Wat wel bestaat is een corpus teksten van uiteenlopende aard, dat niet scherp afgebakend kan worden van andere tekstcorpora. Doordat de context medebepalend is voor het antwoord op de vraag of een bepaalde tekst een fabel is of niet, kan eenzelfde tekst in het ene geval wel en in het andere geval niet als fabel dienen⁵³.

Middelnederlandse fabelbundels

Esopet

De waarschijnlijk oudste en bekendste Middelnederlandse fabelcollectie is de *Esopet* uit de dertiende of veertiende eeuw. Deze collectie bestaat uit een berijmde proloog, gevolgd door 67 berijmde fabels. Het werk is overgeleverd in 1 handschrift en de fabels zijn een bewerking van de Romulus-collectie. De naam Romulus wordt toegeschreven aan de prozabewerker van de fabels van Phaedrus, die weer een Latijnse vertaling heeft gemaakt van de Griekse fabels van Aesopus.

Parabelen van Cyrillus

Overgeleverd in een handschrift uit 1475 en in een incunabel van 1481. Deze bundel bevat een proloog, een inhoudsopgave en vier boeken met prozafabels. Ieder boek behandelt een ondeugd en een bijbehorende deugd. De fabelpersonages proberen elkaar door middel van wijsheden, citaten van filosofen en theologen, spreekwoorden etc. van verkeerd gedrag te weerhouden.

Twispraec der creaturen

Vertaling van een vermoedelijk in de veertiende eeuw geschreven Latijnse fabelcollectie, de *Dialogus creaturarum*. Het boek bestaat uit een proloog, een inhoudsopgave en 122 dialogen. Elke dialoog bestaat uit een fabel, een afsluitende rijmspreuk en een tamelijk lange moralisatie.

Dye historien ende fabulen van Esopus

Fabelbundel uit 1485. Middelnederlandse, anonieme vertaling van een Franse bundel die weer een bewerking is van een Latijns-Duitse fabelcollectie. Bevat de levensgeschiedenis van Esopus en acht boeken met fabels.

Van Esopus leven en Esopus fabelen

Verscheen in 1533 en bevat een nieuwe proloog en een extra boek met nieuwe fabels, die aansluiten bij de zestiende-eeuwse humanistische traditie.

Dleven ende fabulen van Esopus

Uit 1548. Het is een tweetalige uitgave, met op elke bladzijde in de linkerkolom in het Frans en een rechterkolom in het Middelnederlands. Bestaat uit een proloog, gevolgd door de levensgeschiedenis van Aesopus en 22 fabels, in de meeste gevallen met houtsnede⁵⁴.

⁵¹ Anda Schippers, *Middelnederlandse fabels: studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels*. Nijmegen, 1995, p. 8.

⁵² Schippers, p. 15.

⁵³ Schippers, p. 13.

⁵⁴ Schippers, p. 21-22.

Inventarisatie wolf in fabels

1. Beer en wolf⁵⁵

Een beer en een wolf bundelen hun krachten en gaan samenleven. Ze spreken af dat de wolf 's zomers de beer voedt en de beer 's winters de wolf. Zodra de winter aanbreekt en de beer zijn winterslaap begint, beseft de wolf dat hij bedrogen is en gaat hij weer alleen wonen.

In: *Twispraec der creaturen*, nr 108, dialooggedeelte

2. Boer, wolf, vos en kaas⁵⁶

Een boer dreigt zijn ongehoorzame ossen aan de wolf te geven. De wolf hoort dit en komt de ossen bij de boer opeisen. Een vos treedt op als rechter in het conflict. Hij laat de boer twee kippen betalen en belooft de wolf een mooi stuk kaas. De kaas blijkt de weerspiegeling van de maan in een put te zijn en door een list van de vos belandt de wolf onderin de put, met een lege maag.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), VIII (Alfonusus)
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), Alfonsius

3. Geit en wolf⁵⁷

Een door een wolf gevangen geit vraagt toestemming om voor ze gegeten wordt, eerst thuis haar jong te gaan voeden. De wolf laat haar gaan, op voorwaarde dat ze het geitje mee terugneemt. Eenmaal thuis vergeet de geit haar belofte. De wolf krijgt niks te eten.

In: *Twispraec der creaturen*, nr 109, dialooggedeelte

4. Hert, schaap en wolf 1⁵⁸

Een hert wil tarwe lenen van een schaap en biedt een wolf als borg aan. Zolang de wolf er bij is stemt het schaap toe, maar daarna maakt hij het hert duidelijk dat hij de zaak doorziet en hem niks leent.

In: *Esopet*, 35

5. Hert, schaap en wolf 2⁵⁹

In de dreigende aanwezigheid van een wolf laat een hert een schaap beloven een vat tarwe terug te betalen, dat het schaap echter nooit geleend heeft. Op de dag van betaling weigert het schaap te voldoen, omdat een belofte die onder dwang gedaan is, niet geldig is.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), II
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), II

6. Hardwerkende hond en wolf⁶⁰

Een wolf haalt een schaareshond over zijn harde, sobere leven achter te laten en te gaan genieten van wat luxe. De schapen waarschuwen de hond voor de gevolgen van een dergelijk leven en de hond besluit toch maar bij zijn kudde te blijven.

In: *Parabelen van Cyrillus*, IV, 3

⁵⁵ Schippers, p. 227.

⁵⁶ Schippers, p. 229.

⁵⁷ Schippers, p. 242.

⁵⁸ Schippers, p. 246.

⁵⁹ Schippers, p. 247.

⁶⁰ Schippers, p. 250.

7. Huilende hond en wolf⁶¹

Een wolf komt af op het geluid van een hond, die door zijn meester geslagen is en probeert de hond tegen zijn eigenaar te keren. De hond is echter dankbaar voor al het goede dat hij van zijn baas gekregen heeft en vergeeft hem daarom het kwade.

Parabelen van Cyrillus, III, 27

8. Hond en wolven⁶²

Een hond weet een troep wolven steeds op afstand te houden en om die reden hebben de wolven een hekel aan hem. Uiteindelijk vangen ze de hond door hem het koningschap te beloven.

In: *Twispraec der creaturen*, nr 106, dialooggedeelte

9. Lam, pleegmoeder en wolf⁶³

Een lam legt uit aan een wolf dat hij liever bij zijn pleegmoeder de geit blijft dan dat hij naar zijn echte moeder terugkeert, omdat zijn pleegmoeder hem verzorgt en voedt terwijl zijn echte moeder hem verstoot. De wolf biedt aan het lam naar zijn echte moeder terug te brengen maar het lam begrijpt dat de wolf hem dan onderweg op zal eten.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), II
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), II

10. Lammetjes en wolf⁶⁴

Een wolf probeert een lam en zijn broertjes te lokken met de belofte hen onderwijs te geven. Ondanks de waarschuwing van hun voogden gaan de lammeren in op het voorstel van de wolf. Ze worden verslonden.

In: *Twispraec der creaturen*, nr 119, dialooggedeelte

11. Muilnier, vos en wolf⁶⁵

Een vos vraagt een muilnier wie hij is en krijgt te horen dat de naam van het muilnier onder zijn hoef geschreven staat. De vos doorziet de bedoeling van het muilnier en laat er de wolf, die voorwendt te kunnen lezen, op af gaan. De wolf krijgt een harde trap en wordt bovendien uitgelachen door de vos.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), V
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), V

12. Os met juk en wolf⁶⁶

Een wolf vraagt waarom de os nooit vrij neemt of luiert. De os vertelt hem dat luiheid tot ondeugd, armoede, ziekte en andere nare dingen leidt, terwijl arbeid altijd goede gevolgen heeft.

In: *Parabelen van Cyrillus*, I, 14

13. Os en wolf⁶⁷

⁶¹ Schippers, p. 250.

⁶² Schippers, p. 250.

⁶³ Schippers, p. 258.

⁶⁴ Schippers, p. 258.

⁶⁵ Schippers, p. 271.

⁶⁶ Schippers, p. 275.

Een wolf begrijpt niet waarom een groot en machtig dier als de os zich laat inspannen en zwaar werk doet voor wat gras en hooi. De os antwoordt liever in gerechtigheid hard te werken dan in zonde te roven, zoals de wolf, die om zijn onreinheid bovendien door iedereen geschuwd wordt.

In: *Parabelen van Cyrillus*, III, 16

14. Vier ossen en wolf⁶⁸

Vier ossen weten de wolven te ontwijken door altijd bij elkaar te blijven, tot het een wolf lukt de ossen met mooie woorden van elkaar te scheiden en er een te vangen.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), VII
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546)

15. Schapen en wolven in oorlog⁶⁹

In een oorlog tussen de schapen en de wolven kunnen de wolven niet winnen, omdat de schapen door honden worden verdedigd. Daarom stellen de wolven voor dat de schapen de honden uitleveren, om daarna voor altijd vrede te sluiten. De schapen eisen enkele jonge wolven in ruil, en zo gebeurt het. De honden worden meteen gedood door de wolven. Wanneer de jonge wolven groot zijn, vallen ze de schapen aan. De schapen hebben nu geen enkele verdediging meer.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), III
Dye hystorien ende fabulen van Esopus (1485), Leven van Esopus
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), Leven van Esopus
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546)

16. Varken en wolf⁷⁰

Een varken maakt bij zijn soortgenoten weining indruk met gegrom en geknor. Daarom trekt hij in bij een kudde schapen, die wel ontzag tonen voor zijn gedrag. Wanneer er een wolf komt om de schapen te roven, wil het varken uit trots niet vluchten. De wolf grijpt hem en het varken moet door zijn vroegere vrienden, de varkens, van de dood gered worden.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), V
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546)

17. Vos en wolf bezoeken aap⁷¹

Een vos en een wolf zijn samen op jacht naar iets eetbaars en komen na verloop van tijd bij een hol waarin een aap met haar afzichtelijke, stinkende kinderen woont. De wolf laat de vos eerst naar binnen gaan. De vos prijst de aap en haar jongen en wordt beloond met een flinke maaltijd. De wolf, hoewel gewaarschuwd door de vos, zegt plompverloren de waarheid en wordt lelijk toegetakeld.

In: *Die hystorie van Reynaert die vos*
Reynaerts historie

18. Vos, wolf, beer en leeuw⁷²

⁶⁷ Schippers, p. 276.

⁶⁸ Schippers, p. 276-277.

⁶⁹ Schippers, p. 288.

⁷⁰ Schippers, p. 298.

⁷¹ Schippers, p. 310.

⁷² Schippers, p. 311.

Koning leeuw vraagt zijn gezelschap of het stinkt aan zijn hof. De wolf beweert van wel, de beer zegt juist dat het er goed ruikt – en toch worden ze allebei bijna doodgebeten door de leeuw. Wanneer de vos om zijn mening gevraagd wordt, zegt hij dat hij bij het vissen zijn reukvermogen verloren heeft.

In: *Der sotten schip*

19. Vos verraadt wolf aan herder⁷³

Een vos veroverd de voedselvoorraad van een wolf door de plaats van het hol van de wolf aan een herder te verraden. Kort daarna wordt de vos echter zelf door de honden verscheurd.

In: *Esopet*, 48

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), III

Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546)

20. Vos, wolf en het kruid verbena⁷⁴

Een vos gaat een weddenschap aan met een wolf die arts is, over het lot van een zieke. De vos wint, omdat hij gebruik heeft gemaakt van de voorspellende krachten van het kruid verbena.

In: *Twispraec der creaturen*, nr 30, dialooggedeelte

21. Vos, wolf en merrie⁷⁵

Een vos vraagt een merrie of haar veulen te koop is. De merrie antwoordt dat de prijs onder haar voet geschreven staat. De vos trapt er niet in maar stuurt de wolf er op af, die onder de voet kijkt en een flinke klap krijgt.

In: *Die hystorie van Reynaert die vos*
Reinaerts historie

22. Vos en wolf als visser⁷⁶

Een vos belooft een wolf te helpen met vissen, maar in plaats van vissen in de mand op de rug van de wolf te doen, stopt de vos er stenen in. Door de loodzware mand ontsnapt de wolf ternauwernood aan de mensen die de vos vervolgens op hem afstuurt.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), V
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), V

23. Vos en wolf bij weiland⁷⁷

De vos en zijn oom de wolf zitten aan de rand van een weiland vol weldoorvoed vee. De wolf beklagt zich erover dat een kraai wel ongestoord op de rug van een schaap kan zitten maar zichzelf niet. De vos leest hem de les over zijn slechte gedrag, dat geleid heeft tot een slechte reputatie.

In: *Handschrift Van Hulthem*, in: *Reinaert de vos*

24. Vos verkracht wolvin⁷⁸

⁷³ Schippers, p. 311.

⁷⁴ Schippers, p. 312.

⁷⁵ Schippers, p. 312.

⁷⁶ Schippers, p. 312.

⁷⁷ Schippers, p. 312.

⁷⁸ Schippers, p. 312-313.

De vos maakt de wolvin wijs dat ze met haar staart vissen kan vangen in het ijskoude water. De wolvin raakt vastgevroren en wordt door de vos verkracht. De wolf komt haar te hulp; door hun beider geschreeuw trekken ze de aandacht van dorpingen en worden bijna doodgeslagen.

In: *Die hystorie van Reynaert die vos*
Reinaerts historie

25. Vos en wolvin die op bedevaart wil⁷⁹

De vos ontmoet zijn tante de wolvin, die op bedevaart naar Aken wil. De vos raadt haar dit voornemen af, omdat reizende vrouwen de zonde meestal niet kunnen weerstaan.

In: Gedichten van Willem van Hildegarsberch

26. Vos en wolvin in de put⁸⁰

De vos zit gevangen in een emmer onder in een put en vertelt de wolvin die op zijn geroep afkomt dat er in de put vissen in overvloed zitten. De wolvin klimt in de andere emmer en laat zich naar beneden zakken, waardoor de emmer met de vos erin omhoog komt. De vos rent weg en laat de wolvin zitten.

In: *Die hystorie van Reynaert die vos*
Reinaerts historie

27. Twee windhonden en wolf⁸¹

Een koning heeft twee windhonden die goed met elkaar overweg kunnen zolang ze samen vastgebonden zijn, maar elkaar aanvliegen zodra ze los zijn. Iemand adviseert de koning om een van de honden tegen een wolf te laten vechten en op het moment dat de hond bijna verslagen is de andere hond mee te laten vechten. De verliezende hond zal de andere dan dankbaar zijn voor zijn hulp en ze zullen niet meer vechten. Zo gebeurt het inderdaad.

In: *Die gysten of geschiedenis van Romem*

28. Wolf en bok⁸²

Een wolf bewaakt de rots waarop een bok zich verschanst heeft. Als de bok wat gaat drinken, vindt hij zijn spiegelbeeld in het water zo indrukwekkend dat hij besluit de wolf aan te vallen, waarop de wolf hem doodbijt.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), V
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), V

29. Wolf en bokje⁸³

Een wolf heeft een bokje gevangen. Het bokje smeekt de wolf eerst nog wat te zingen voor hij het bokje opeet. Het zingen trekt de aandacht van de honden en zij komen het bokje bevrijden.

In: *Twispraec der creaturen*, nr 53, moralisatie

30. Wolf en ezel⁸⁴

⁷⁹ Schippers, p. 313.

⁸⁰ Schippers, p. 313.

⁸¹ Schippers, p. 316.

⁸² Schippers, p. 317.

⁸³ Schippers, p. 317.

⁸⁴ Schippers, p. 317.

Een wolf vangt een ezel en wil hem verscheuren. Door een list weet de ezel de wolf echter naar het huis van zijn baas te voeren, waar de wolf een stevig pak slaag krijgt.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), V
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), V

31. Wolf en ezel die samen zagen⁸⁵

Een wolf zoekt een excuus om de ezel met wie hij een plank aan het doorzagen is te doden, maar wordt plotseling zelf gedood door een beitel die op zijn kop valt.

In: *Twispraec der creaturen*, nr 107

32. Wolf en zieke ezel⁸⁶

Een wolf doet alsof hij een zieke ezel wil onderzoeken, maar al doende doodt hij de ezel.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), IV
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), IV

33. Wolf en geitje⁸⁷

Een geit moet haar kind alleen laten en waarschuwt het voor de wolf, die inderdaad probeert binnen te komen door het mekkeren van de moeder na te doen. Het gehoorzame geitje maakt de deur echter niet open.

In: *Esopet*
Dye hystorien ende fabulen van Esopus (1485), II
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), II

34. Wolf en hert⁸⁸

Ondanks zijn belofte aan de wolf hem niet te verraden, doet het hert dit toch: met zijn poot wijst hij de jagers de verkeerde richting maar met zijn ogen de goede. De wolf weet te ontkomen maar wanneer het hert later een beloning komt vragen, geeft de wolf hem niets.

In: *Esopet*
Dye hystorien ende fabulen van Esopus (1485), IV
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), IV

35. Wolf en onbetrouwbare herder⁸⁹

Ondanks zijn belofte aan de wolf hem niet te verraden, doet de herder dit toch: met zijn hand wijst hij de jagers de verkeerde richting maar met zijn ogen de goede. De wolf weet te ontkomen maar wanneer de herder later een beloning komt vragen, geeft de wolf hem niets.

In: *Esopet*
Dye hystorien ende fabulen van Esopus (1485), IV
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), IV

36. Jonge wolf en herder⁹⁰

Een herder neemt een jonge wolf mee naar huis en voedt hem op als een hond, maar als de wolf groot is gedraagt hij zich toch als een wolf en moet de herder hem doden.

⁸⁵ Schippers, p. 317 – 318.

⁸⁶ Schippers, p. 318.

⁸⁷ Schippers, p. 318.

⁸⁸ Schippers, p. 318.

⁸⁹ Schippers, p. 318.

⁹⁰ Schippers, p. 319.

In: *Van Esopus leven en Esopus fabulen* (1546), VII

37. Wolf, herders en honden⁹¹

Volgens de wolf is de hond het enige verschil tussen herders en wolven; hij stelt voor dat de herders de honden afstaan, waarna er vriendschap gesloten kan worden. De herders laten de honden gaan en de wolven kunnen ongehinderd schapen vangen.

In: *Gentse Boethius*, boek III
Twispraec der creaturen, nr. 8

38. Wolf en hongerige hond⁹²

Een wolf helpt een vermagerde hond zijn baas zover te krijgen dat hij de hond voldoende te eten geeft. Als beloning laat de hond de wolf twee lammeren vangen. Wanneer de wolf later terugkomt voor meer, wil de hond hem geen lam meer geven maar wijst hem wel de voedselvoorraad. De wolf maakt daar echter zoveel lawaai, dat hij betrapt en doodgeslagen wordt.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), V
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), V

39. Wolf en onvrije hond⁹³

Een wolf overweegt in te trekken bij een weldoorvoede hond maar wil uiteindelijk liever vrij zijn in armoede dan rijk in gevangenschap.

In: *Een nyeuwe clucht boeck
Esopet
Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), III
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), III

40. Wolf en kraanvogel⁹⁴

Een wolf heeft een botje in zijn keel en belooft degene die hem wil helpen een beloning. Een kraanvogel haalt het botje eruit en eist zijn beloning op, maar de wolf vindt het feit dat de kraanvogel ongedeedd zijn kop in de muil van een wolf heeft kunnen steken, beloning genoeg.

In: *Esopet
Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), I
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), I
*Die hystorie van Reynaert die vos
Reinaerts historie
Twispraec der creaturen*, nr 117, moralisatie

41. Wolf en lam / schaap⁹⁵

Een wolf en een lam (schaap) drinken uit dezelfde rivier. Hoewel het lam zich stroomafwaarts van de wolf bevindt, zegt de wolf dat het zijn drinkwater vervuult. Het lam protesteert tegen de valse beschuldiging maar wordt toch door de wolf verscheurd.

In: *Jancko Douwama's Boeck der Partijen*

⁹¹ Schippers, p. 319.

⁹² Schippers, p. 319.

⁹³ Schippers, p. 320.

⁹⁴ Schippers, p. 320.

⁹⁵ Schippers, p. 320.

Esopet, 2
Dye hystorien ende fabulen van Esopus (1485), I
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), I
Twispraec der creaturen, nr. 51

42. Wolf en mensenhoofd⁹⁶

Een wolf vindt een afgehakt mensenhoofd en beseft dat het innerlijk van de mens belangrijker is dan zijn vergankelijke uiterlijk.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus (1485), II*
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), II

43. Wolf en rammen zonder herder⁹⁷

Een wolf treft een kudde rammen waarvan de herder is gaan eten zonder het hek van de schaapskooi dicht te doen. De wolf gaat naar binnen en doet zich voor als een vriend, maar blijkt al snel een moordenaar te zijn.

In: *Handschrift Van Hulthem, in: Reinaert de vos*

44. Wolf in schapevacht⁹⁸

Een wolf mengt zich, gehuld in een schapenvacht, onder de schapen en verslindt er regelmatig een. Na verloop van tijd krijgt de herder de wolf in de gaten en knoopt hem op.

In: *Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), VII*

45. Wolf en vlieg⁹⁹

'Kan ick een geheel schaep op eenmael verslinden (sprect de wolf) sal ick ooc niet wel connen een vliege bijten.'

In: *Uitlegghinghe des sestienden Capittels van Sinte Jans Evangelie*

46. Wolf leidt jonge vos op¹⁰⁰

Een jonge vos die wordt opgeleid door een wolf, denkt al spoedig volleerd te zijn en wil zijn kennis demonstreren, waarbij hij gevangen en gedood wordt.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus (1485), V*
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), V

47. Wolf, vos en aap¹⁰¹

Een wolf draagt een vos voor het gerecht op beschuldiging van diefstal. De aap, die als rechter optreedt, beseft heel goed dat de wolf zelf ook misdaden begaat. Daarom laat zij de vos en de wolf hun bezit samen delen, zodat ze allebei evenveel hebben.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus (1485), II*
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), II

48. Wolf en oude vrouw¹⁰²

⁹⁶ Schippers, p. 321.

⁹⁷ Schippers, p. 321.

⁹⁸ Schippers, p. 321.

⁹⁹ Schippers, p. 322.

¹⁰⁰ Schippers, p. 322.

¹⁰¹ Schippers, p. 322.

¹⁰² Schippers, p. 322.

Een oude vrouw dreigt haar kind aan de wolf te voeren als het niet ophoudt met huilen. De wolf hoort dit en wacht geduldig tot hem het kind gegeven wordt. Als hij na lange tijd nog niets krijgt keert hij terug naar het bos, en beklagt zich over de onbetrouwbaarheid van vrouwen.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), II
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), II

49. Wolf die wind laat¹⁰³

Een wolf laat 's morgens bij het opstaan een flinke wind en beschouwt dat als een goed voorteken voor de verdere dag. Het voedsel dat hij onderweg tegenkomt laat hij liggen, omdat hij betere dingen verwacht. Hij ontmoet verschillende dieren en is steeds bereid hun laatste wens te vervullen voor hij ze opeet, waarbij de dieren hem echter steeds te slim af zijn. De merrie wier veulen hij wil eten, vraagt hem eerst nog een doorn uit haar hoef te halen en geeft de wolf met haar hoef een enorme klap. Vervolgens ontmoet hij twee schapen die ruzie hebben over de verdeling van een stuk land. De wolf treedt op als scheidsrechter en wordt door de schapen onder de voet gelopen. Dan volgt een confrontatie met een zeug die door een list de wolf in het water doet belanden. Tenslotte komt de wolf bij een stal vol schapen die hem vragen voor hen te zingen, zodat er mensen komen die de wolf weggagen. Nu pas begrijpt de wolf zijn hoogmoed en betreurt hij zijn gedrag. Hij gaat onder een boom liggen bidden en klagen, waarop een man die in de boom zit zijn bijl naar beneden gooit, op de kop van de wolf. De wolf denkt dat dit een teken van Jupiter zelf is. Hij trekt zich terug in het bos en gaat een vroom leven leiden.

In: *Dye hystorien ende fabulen van Esopus* (1485), V
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), V

Hiervan afgeleid:

- Wolf en merrie
- Wolf als scheidsrechter
- Wolf zingt voor schapen

50. Wolven roeien honden uit¹⁰⁴

De wolven maken gebruik van de domheid van een klein groepje honden om alle honden aan te vallen en uit te roeien.

In: *Een nyeuwe clucht boeck*, nr. 199

51. Zeug en wolf als vroedvrouw¹⁰⁵

Een zeug die op het punt staat te gaan bevallen, wijst het aanbod van de wolf om als vroedvrouw op te treden wijselijk af.

In: *Esopet*
Dye hystorien ende fabulen van Esopus (1485), II
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), II

¹⁰³ Schippers, p. 323.

¹⁰⁴ Schippers, p. 323 – 324.

¹⁰⁵ Schippers, p. 325.

Over de wolf

De wolf heeft in de fabels verschillende rollen: soms is hij slim en sluw ten koste van andere dieren, dan weer zijn de andere dieren hem juist te slim af. Hij laat zich vaak leiden door zijn eetlust. In de meeste gevallen richt hij zich op vreedzame dieren als schapen, lammetjes, gieten en ezels. Zij zijn hem vaak te slim af. Uit sommige fabels blijkt de slechte reputatie van de wolf, zonder dat hij zelf direct andere dieren iets aandoet. In een aantal gevallen is er sprake van een driehoek: wolf, prooi en beschermer. Een overzicht:

- De wolf is slim en sluw: 8, 10, 14, 15, 16, 28, 32, 40, 43, 50.
Hij doet valse beloftes, waardoor hij andere dieren tot slachtoffer maakt. Hij verslindt bijvoorbeeld goegelovige lammetjes (10). Soms doet de wolf zich voor als iemand anders - een betrouwbare persoon die hulp wil verlenen - waarna hij toeslaat. Dit gebeurt in fabel 32, als de wolf doet alsof hij een zieke ezel wil onderzoeken en in fabel 43, wanneer hij zich bij een kudde rammeln als vriend voordoet. Soms maakt de wolf gebruik van de domheid van andere dieren, bijvoorbeeld in fabel 50: de domheid van een klein groepje honden zorgt ervoor dat de wolven alle honden kunnen uitroeien.
- De wolf wordt door andere dieren belachelijk gemaakt. Ze zijn hem te slim af: 1, 2, 3, 11, 21, 22, 24, 26, 29, 30, 31, 49.
In sommige gevallen wordt een afspraak niet nagekomen: een beer is hem te slim af (1), hij laat zich bedotten door een geit (3) of denkt onterecht dat de vos hem komt helpen met vissen vangen (22). In een aantal fabels is de wolf ronduit dom. Hij krijgt een trap van een muilnier omdat hij onder diens hoef wil kijken (11), een wolvin wordt door een vos een put ingelokt (26), een bokje kan ontsnappen doordat het van de wolf mag zingen (29) en een ezel is hem te slim af (30). In fabels waar de wolf en de vos samen voorkomen, delft de wolf meestal het onderspit.
- Uit deze fabel blijkt de slechtheid van de wolf: 4, 5, 6, 7, 9, 13, 33, 36, 37, 40, 41, 44.
Door zijn dreigende aanwezigheid kunnen beloftes afgedwongen worden (5), een os vertelt hem dat hij beter kan werken dan in zonde te roven, zoals de wolf, die om zijn onreinheid bovendien door iedereen geschuwd wordt (13), een geit waarschuwt haar kind voor de wolf (33), een als hond opgevoede wolf gaat zich toch op latere leeftijd als wolf gedragen en moet gedood worden (36) en een wolf gehuld in schaapsvacht mengt zich onder de schapen, om er af en toe eentje te verslinden (44). Ook is de wolf onrechtvaardig (41): hij looft een beloning uit aan een kraanvogel als die een botje uit de keel van de wolf kan halen, maar de beloning die de kraanvogel krijgt voor zijn hulp is dat hij mag blijven leven.
- Driehoek wolf, prooi en beschermer: 2, 6, 10, 15, 30, 31. In fabel 2 komt de wolf zijn prooi opeisen en wordt dit door de vos (beschermer) voorkomen; in fabel 6 weet de prooi (schapen) zelf te voorkomen dat ze opgegeten wordt door de hond (beschermer) te waarschuwen. De aanwezigheid van een beschermer is niet altijd een garantie voor een goede afloop voor de prooi: in fabel 10 wordt de prooi (lammetjes) verslonden, ondanks waarschuwingen van de beschermer (voogden) en in fabel 15 zijn de schapen de prooi en de honden de beschermers, maar gaat het uiteindelijk toch mis met de beschermers. In fabel 30 is de ezel de prooi en de baas de beschermer, in fabel 31 de ezel wederom de prooi en fungeert een beitel als beschermer: die doodt de wolf.
- Veel van wat de wolf doet, is gebaseerd op de wens om iets te eten te krijgen.

DIERENEPOS

Van den vos Reynaerde

Korte samenvatting

Tijdens een hofdag in het dierenrijk komen bijna alle dieren klagen bij koning Nobel over de streken die Reinaert de vos hun heeft geleverd. Bruun de beer en Tibeert de kater worden er achtereenvolgens opuit gestuurd om de vos te dagvaarden, maar ondervinden aan den lijve dat dat niet eenvoudig is. Nadat beide meer dood dan levend aan het hof zijn teruggekeerd, slaagt Grimbeert de das er ten slotte in Reinaert mee te krijgen naar het hof. Daar wordt hij in staat van beschuldiging gesteld en ter dood veroordeeld. Zijn aartsvijanden Bruun, Tibeert en Isengrijn de wolf vertrekken om de galg in orde te maken. Ondertussen weet Reinaert koning Nobel met een prachtig leugenverhaal wijs te maken dat juist deze drie dieren gestraft moeten worden en dat hijzelf onschuldig is. Als hij dan ook nog terloops een schat ter sprake brengt, is de koning - en vooral de koningin - snel overtuigd: Reinaert wordt vrijgesproken. In de ontkenning van het verhaal maakt Reinaert opnieuw enkele slachtoffers. Koning Nobel en zijn hof blijven verslagen en gedesillusioneerd achter¹⁰⁶.

De dichter

De dichter van *Van den vos Reynaerde* noemt zijn eigen naam en een eerder werk al in het eerste vers van de proloog: 'Willem die Madocke maecte'¹⁰⁷. Hij verwerkte zijn voornaam nogmaals in de slotverzen van het gedicht, waarvan de beginletters het acrostichon 'BI WILLEME' vormen¹⁰⁸. Hoewel deze namen voor het publiek waarschijnlijk een aanbeveling waren, blijven ze voor de moderne lezer duister. Een gedicht met de naam Madocke is niet bewaard gebleven en over de dichter is niet meer bekend dan wat uit de tekst zelf opgemaakt kan worden. Op grond van de overgeleverde taalvormen staat vast dat hij uit Oost-Vlaanderen stamt. Hij moet een geleerd man geweest zijn, bekend met Oudfranse dierenverhalen waarop hij zich inspireerde en goed op de hoogte van juridische procedures. Misschien was hij een monnik, met praktijkervaring in de wereld. Iets verderop in de proloog verschijnt een tweede auteur. In vers 6 staat: 'Die Arnout niet hevet vulscreven'¹⁰⁹. Het gaat dus om een zekere Arnout die een of meer Reynaertverhalen niet voltooid zou hebben. Eerst dachten de onderzoekers dat er een dubbel auteurschap was, waarbij Arnout was begonnen met *Van den vos Reynaerde* maar het niet voltooid had. Willem zou het gedeelte van zijn voorganger bewerkt hebben en de rest van het verhaal afgemaakt hebben. Later kregen de onderzoekers echter meer oog voor de eenheid in de compositie van het gedicht en werd het beschouwd als het werk van één dichter: Willem¹¹⁰.

Arnout wordt door sommige specialisten in verband gebracht met de proloog van Willems belangrijkste Oudfranse voorbeeld, *Le Plaid* (het proces), waarin de anonieme auteur een zekere 'Perrot' noemt als collega die vergeten zou zijn het verhaal over Renarts proces neer te schrijven. Volgens anderen gaat het om een verzonden naam, bedoeld als dubbelzinnigheid of knipoog naar werken als de dertiende-eeuwse Middelnederlandse Arturroman *Walewein*, die door twee dichters vervaardigd is. Ook is geopperd dat Arnout de maker is van een Vlaamse vertaling van het Oudfranse dierenverhaal waarop *Le Plaid* het vervolg is¹¹¹.

¹⁰⁶ Met dank aan: www.literatuurgeschiedenis.nl.

¹⁰⁷ Bouwman, A. en Besamusca, B., *Reynaert in tweevoud. Deel 1 Van den vos Reynaerde*. Amsterdam, 2002, p. 11.

¹⁰⁸ Bouwman en Besamusca, p. 173.

¹⁰⁹ Bouwman en Besamusca, p. 11.

¹¹⁰ Bouwman en Besamusca, p. 173.

¹¹¹ Bouwman en Besamusca, p. 173-174.

Datering

Van den vos Reynaerde moet geschreven zijn na het ontstaan van *Le Plaid* dat in 1179 gedateerd wordt en vóór 1279, het jaar waarin de *Reynardus vulpes*, de Latijnse vertaling van *Van den vos Reynaerde*, op zijn laatst is verschenen¹¹².

Literaire traditie

De literaire traditie waartoe *Van den vos Reynaerde* behoort, gaat via diverse middeleeuwse tussenschakels uiteindelijk terug op een Griekse, aesopische fabel. De fabel van de zieke leeuw is de bron der bronnen, hoewel Willem haar waarschijnlijk niet gekend heeft:

De leeuw was oud geworden en lag ziek in zijn hol. Alle dieren bezochten hem, met uitzondering van de vos. De wolf nam de gelegenheid om de vos zwart te maken: hij zei dat de vos de koning verachtte en daarom niet op bezoek kwam. Op dat moment verscheen de vos, hij had nog net de laatste woorden van de wolf gehoord. De leeuw brulde naar hem maar de vos vroeg gelegenheid om iets ter verdediging in te brengen. Hij sprak: "Wie heeft zoveel voor u gedaan als ik? De hele wereld heb ik afgelopen op zoek naar een medicijn voor u en nu heb ik het gevonden". De leeuw beval hem het geneesmiddel direct te noemen en de vos zei: "U moet een levende wolf de huid afstropen en die nog warm om u heen doen". En toen de wolf daar zo lag, lachte de vosi: "Heersers moet men niet vertoornen maar tot goedheid bewegen". De fabel leert: wie een kuil graaft voor een ander, valt er zelf in.

Deze fabel onderging in de West-Europese traditie een aantal veranderingen. De belangrijkste is dat de ziekte van koning leeuw als aanleiding voor het samenkomen van de dieren geleidelijk werd vervangen door de afkondiging van een hofdag. Het verhaalmotief ontwikkelde zich in de loop van de Middeleeuwen in steeds omvangrijkere geschriften. In de Middellatijnse *Ysengrimus* (Gent, rond 1150) beslaat de hofdagepisodische zo'n 1200 verzen, het Oudfranse *Le Plaid* telt een kleine 1700 verzen, *Van den vos Reynaerde* meer dan het dubbele en die omvang wordt nogmaals verdubbeld in *Reynaerts historie*. Vanaf de *Ysengrimus* zijn de dieren in de verhalen niet alleen de karakteristieke vertegenwoordigers van hun soort maar ook individuen. Ze hebben een vaste eigenaam: de wolf heet Ysengrimus, Ysengrin, Ysingrijn en de vos heet Reinardus, Renart, Reynaert. Verder worden situaties uit de eigentijdse werkelijkheid overgenomen en soms gehekel. Het is geen toeval dat de monnik die *Ysengrimus* voor een kloosterpubliek schreef, de vraatzuchtige wolf regelmatig presenteert als abt en bisschop¹¹³.

Publiek

Van den vos Reynaerde is waarschijnlijk in het derde kwart van de dertiende eeuw geschreven, volgens sommige onderzoekers voor de burgerij. De didactische strekking van het werk zou goed passen bij de mentaliteit en de culturele emancipatie van het patriciaat in steden als Gent en Brugge, die in de twaalfde en dertiende eeuw een grote economische bloei doormaakten en ook politiek aan invloed hadden gewonnen. Bovendien lijkt de burgerij als enige stand buiten schot te blijven in het gedicht, terwijl adel, geestelijkheid en de plattelandsbevolking flink gekritiseerd en bespot worden. Reynaert is een vrijheidlievende individualist die door zijn slimheid het verouderde feodale systeem ten val brengt. Andere onderzoekers hebben daar tegenin gebracht dat Reynaert binnen de werkelijkheid van het verhaal tot de hoge adel moet worden gerekend, net als Bruun en Ysingrijn, en naar middeleeuwse maatstaven veel meer een schurk is. Volgens hen is *Van den vos Reynaerde* voor een hofpubliek geschreven. Het verhaal komt voort uit adellijke zelfspot of oprechte bekommernis om de teloorgang van de adellijke samenleving. Er zijn ook tussenvoorstellen. Misschien had *Van den vos Reynaerde* een adellijke opdrachtgever maar werd het beluisterd door een burgerlijk publiek. Mogelijk was de volkstalige literatuur gericht op meerdere

¹¹² Bouwman en Besamusca, p. 174.

¹¹³ Bouwman en Besamusca, p. 175 - 177.

groeperingen, waardoor zowel de burgerlijke elite in de steden als de hofadel zich aangesproken voelden¹¹⁴.

De dichter Willem veronderstelt enkele dierenverhalen bekend die niet in het Middelnederlands maar wel in het Oudfrans zijn overgeleverd. Daarom moet rekening gehouden worden met een tweetalig publiek in Vlaanderen. Het gegeven bijvoorbeeld dat men weet dat Nobel de koning een leeuw is, duidt op vertrouwdheid met de Oudfranse literaire traditie, waarin koning leeuw voor het eerst Noble genoemd wordt¹¹⁵.

Van den vos Reynaerde moet in de middeleeuwse Nederlanden een populaire tekst geweest zijn. Dat blijkt niet alleen uit de vrij ruime overlevering (vijf handschriften uit verschillende streken) maar ook uit het feit dat tot twee keer toe een collega-auteur zich heeft laten inspireren door het werk van Willem. Balduinus Iuvenis schreef waarschijnlijk in Brugge tussen 1272 en 1279 *Reynardus vulpes* en anderhalve eeuw later verscheen *Reynaerts historie*, gemaakt door een onbekende Vlaamse dichter¹¹⁶.

¹¹⁴ Bouwman en Besamusca, p. 188 – 189.

¹¹⁵ Bouwman en Besamusca, p. 193.

¹¹⁶ Bouwman en Besamusca, p. 195 – 196.

Vindplaatsen Ysingrijn in Van den vos Reynaerde¹¹⁷

Vers 62 - 97

Het is Pinksteren en koning Nobel houdt een hofdag. Hij ontbiedt zijn onderdanen en iedereen komt, behalve de vos Reynaert. Een aantal dieren beschuldigt de vos van misdaden. De wolf Ysingrijn begint. Reynaert heeft Ysingrijns vrouw verkracht en zijn kinderen mishandeld door over ze heen te plassen. Daardoor zijn twee van hen blind geworden. Ook heeft de vos hem smadelijk behandeld:

Ysengrijn begonste saen
Ende sprac: 'Coninc heere,
Dor hu edelheit ende dor hu eere
Ende dor recht ende dor ghenade,
Ontfaermde hu miere scade
Die mi Reynaert heeft ghedaen,
Daer ic af dicken hebbe ontfaen
Groeten lachte rende verlies.
Voer al dandre ontfaerme hu dies
Dat hi mijn wijf hevet verhoert
Ende mijn kindre so mesvoert
Dat hise beseekede daer si laghen,
Datter twe noint ne saghen
Ende si worden staerblent.
Nochtan hoendi mi sent¹¹⁸.

Reynaert zou een eed van onschuld doen maar heeft zich daaraan onttrokken. Ook daarover beklagt de wolf zich:

Het was sint so verre comen
Datter eenen dach af was ghenomen
Ende Reynaerd soude hebben ghedaen
Sine onsculde. Ende also saen
Also die heleghe waren brocht,
Was hi andersins bedocht
Ende ontfoer ons in sine veste¹¹⁹.

Vers 171 - 246

Ysingrijn zegt dat het beter zou zijn als Reynaert dood was:

Heere, waer Reynaerd doot, het waer ons goet,
Also behoude mi God mijn leven¹²⁰.

Grimbeert de das, Reynaerts neef, springt op en zegt dat hij zou willen dat degene die de ander het meest heeft aangedaan, wordt opgehangen aan een boom – hetzij de vos, hetzij de wolf:

Ic wilde, hi hinge an eenen boem
Bi ziere kelen als een dief
Die andren heeft ghedaen meeste grief¹²¹.

¹¹⁷ De vindplaatsen zijn opgespoord met behulp van de lijst van eigennamen in deel 1 van *Reynaert in tweevoud*, p. 263.

¹¹⁸ vers 62 – 78.

¹¹⁹ vers 79 – 85.

¹²⁰ vers 172 – 173.

¹²¹ vers 184 – 186.

Als Ysingrijn de belofte tot verzoening wil afleggen en aanvaarden dan wil de das daar graag bij helpen. Reynaert zal zich er evenmin tegen verzetten:

Heere Ysengrijn, wildi aengaen
Soendinc ende dat ontfaen,
Daertoe willic helpen gherne.
Mijn oem en saelt hem oec niet wernen¹²².

De das zegt dat als de vos er ook zou zijn, Ysingrijn er dan niet zo goed van af zou komen. Ysingrijn heeft Reynaert dikwijls toegetakeld met zijn tanden. Bovendien heeft de wolf de vos heel vaak bedrogen, bijvoorbeeld met de platvis die Reynaert van een kar afgooide: de wolf at de vis helemaal op en gaf de vos alleen maar visgraat:

Ghi mesleettene van den pladijse
Die hi u warp van der kerren,
Doe ghi hem volghet van verren
Ende ghi die beste pladijse uplaset,
Daer ghi hu ane hadt versadet.
Ghi ne gaeft hem no goet no quaet,
Sonder alleene eenen pladijsengraet
Dat ghi hem te jeghen brocht,
Dordat ghine niet en mocht¹²³.

Ook heeft Ysingrijn Reynaert bedrogen met een stuk spek dat de wolf in zijn bek nam. Toen de vos zijn deel opeiste, zei Ysingrijn dat hij op het touwtje moest knagen waar het spek aan hing, terwijl hij zelf al het spek opeet. De wolf komt zijn afspraak niet na:

“Hu deel willic hu gheven gherne,
Renaert, scone jonghelinc!
Die wisse daer die bake an hinc,
Becnause, so es so vet.”
Reynaerde waes lettelt te bet
Dat hi den goeden bake ghewan
In sulker zorghen, dattene een man
Vinc ende warpene in sinen zac¹²⁴.

En ook de aanklacht dat Reynaert Ysingrijns vrouw heeft verkracht is ongegrond. Reynaert en Haersint hebben al zeven jaar een relatie:

Ic dart wel segghen over waer
Dat langher es dan VII jaer
Dat Reynaert hevet hare trouwe.
Omdat Haersint, die scone vrouwe,
Dor minne ende dor quade zede
Reynaert sinen wille dede,
Wattan? So was sciere ghenesen.
Wat talen mach daeromme wesen?¹²⁵

Vers 1480 - 1655

Koning Nobel stuurt een bode naar de vosseburcht Manpertuus om Reynaert op te laten halen. Eerst gaat Bruun de beer, maar die faalt. Dan gaat Tybeert de kater, die komt ook onverrichter zake terug. Ten slotte gaat Grymbeert de das naar Reynaert toe. Hij slaagt erin

¹²² vers 187 – 190.

¹²³ vers 208 – 216.

¹²⁴ vers 222 – 229.

¹²⁵ vers 239 – 246.

de vos mee te krijgen. Onderweg biecht Reynaert aan hem op wat hij allemaal uitgehaald heeft, onder andere met Ysingrijn.

Hij heeft hem monnik gemaakt bij het klooster Elmare. Dat is de wolf duur komen te staan. Reynaert heeft hem vastgebonden aan de klokkentouwen waardoor de klokken gaan luiden. De wolf vindt dat erg prettig maar de klokken luiden zo hard, dat de mensen denken dat het werk van de duivel is. De wolf wordt zwaar mishandeld:

Ic maectene moonc te Elmare,
Daer wi beede begheven waren.
Dat wart hem al te zeer pinen.
Ic dede hem an die clockelijnen
Binden beede sine voete.
Dat luude wart hem so soete
Dat hijt emmer wilde leeren.
Dat verghinc hem tonneeren,
Want hi luude so utermaten
Dat alle die ghingen bi der straten
Ende waren binnen Elmare,
Waenden dat die duvel ware
Ende liepen daer si luden hoerden.
Eer hi doe conste in corten woerden
Ghespreken "Ic wille mi begheven,"
Hadsi hem na ghenomen tleven¹²⁶.

Ook heeft de vos de wolf een tonsuur gegeven door zijn hoofdhuid af te branden:

Sint dedic hem crune gheven.
Hem maechs ghedincken al zijn leven,
Dat weetic wel over waer.
Ic dede hem afbernen dat haer,
Sodat hen die zwaerde cramp¹²⁷.

Vervolgens heeft Reynaert de wolf nog meer te schande gemaakt door hem te laten vissen op het ijs. Ysingrijns staart vriest vast, waardoor hij niet kan ontsnappen. Vervolgens krijgt hij een pak slaag:

Sint dedic hem meerren scamp
Up Thijs, daer icken leerde visschen,
Daer hi niene conste ontwisschen.
Hi ontfincker meneghen slach¹²⁸.

Daarna beleven de vos en de wolf een avontuur bij de pastoor van Bloys. Deze rijke pastoor heeft een voorraadschuur waar heel veel spek in ligt. De vos heeft daar al veel van gegeten en heeft een gat in de muur gemaakt, dat buiten het zicht ligt. Hij laat Ysingrijn naar binnen gaan, die zich vervolgens te goed doet aan het spek maar zoveel eet, dat hij niet meer door het gat naar buiten kan. De wolf zit klem:

Daer vant hij rentvlesch in cupen
Ende bakene hanghende vele.
Des vlesch dedi dor sine kele
So vele gheliden utermaten.
Als hi weder hutten gate
Waende keeren huter noet,

¹²⁶ vers 1483 – 1498.

¹²⁷ vers 1499 – 1503.

¹²⁸ vers 1504 – 1507.

Hem was dien leeden buuc so groet
Dat hi beclaghede zijn ghewin.
Daer hi was commen ongherich in,
Ne condi sat niet commen huut¹²⁹.

Reynaert loopt vervolgens het dorp in, terwijl hij veel geluid maakt. Hij loopt naar de plek waar de pastoor aan tafel zit met een kapoen. Reynaert pikt de kapoen en de pastoor begint te schreeuwen. Hij pakt zijn mes en rent achter de vos aan, naar de plek waar Ysingrijn vast zit. Reynaert laat de kapoen vallen en rent weg, de pastoor gooit het mes naar Ysingrijn:

Doe riep die pape: "Ay heere dief,
Ghi moet den roef hier laten!"
Hi riep ende ic ghinc miere straten
Danen, daer ic wesen woude.
Alse die pape up heffen soude
Dat hoen, sach hi Ysingrine.
Doe naecte hem eene grote pine.
Hi warpene int hoeghe metten messe¹³⁰.

Intussen zijn alle mensen uitgelopen en Ysingrijn wordt afgeranseld. De kinderen blinddoeken hem en slaan hem:

Dus quamen die kindre van den dorpe
Ende verbonden hem die hoghen.
Het stont hem so, hi moest ghedoghen.
So zeere slouch si ende staken,
Dat sine hutten gate traken.
Doe ghedoghedide vele onghevals¹³¹.

Hij valt voor dood neer en wordt afgevoerd. Reynaert weet niet hoe de wolf uiteindelijk ontkomt:

Doe viel hi neder up dat gras
Of hi ware al steen doot.
Doe was dier kindre bliscap groot.
Ghindre was groete niemare.
Si namene ende leidene up eene bare
Ende droughene met groten ghehuke
Over steene ende over struke.
Buten dien dorpe in eene gracht
Bleef hi ligghende al dien nacht.
Inne weet hoe hi danen voer¹³².

Het lukt Reynaert om Ysingrijn een jaar lang zijn vriendschap te laten beloven, in ruil voor heel veel kippen. Hij brengt de wolf naar een bepaalde plaats en vertelt hem dat daar twee hennen en een haan op een hanenbalk zitten, vlakbij een zolderluik:

Sint verwervic dat hi mi zwoer
Sine hulde een jaer al omtrent.
Dat dedi up sulc convent
Dat icken soude maken hoenre sat.
Doe leeddickene in eene stat
Daer ic hem dede te verstane,
Dat twee hinnen ende eenen hane
In een groet huus an eere straten

¹²⁹ vers 1518 – 1527.

¹³⁰ vers 1560 – 1567.

¹³¹ vers 1584 – 1589.

¹³² vers 1584 – 1605.

Up eenen aenbalke saten,
Recht teere valdore bi¹³³.

Ysingrijn klimt naar boven, maar kan de kippen niet vinden. Reynaert geeft hem een duw en de wolf valt voorover. Dat geeft zo'n klap dat de bewoners van het huis wakker worden. Ze mishandelen hem en de wolf raakt levensgevaarlijk gewond:

Ic sach dat icken hoenen mochte
Ende hoendene so, dat hi voer
Van daer boven up den vloer
Ende gaf eenen groeten val,
Datsi ontspronghen over al
Die in dien huse sliepen.
Die bi den viere laghen, si riepen,
Daer ware in huus sine wisten wat
Ghevallen voer dat vyuer gat.
Si worden up ende ontstaken lecht.
Doe sine daer saghen echt,
Wart hi ghewont toter doot¹³⁴.

Tenslotte doet Reynaert alsof hij spijt heeft van het feit dat hij zich aan Hersint heeft vergrepen. Hij zegt echter dat hij het graag nog zou moeten doen, in plaats van het gedaan te hebben:

Ic hebben brocht in menegher noot,
Meer dan ic ghesegghen mochte.
Nochtan, al dat ic nye ghewrochte
Jeghen hem, sone roucke ic niet
So zeere, als dat ic verriet
Vrauwe Yswenden, sijn scone wijf,
Die hi liever hadde dan sijns selfs lijf.
God, die moet mi vergheven.
Haer dedic dat mi liever ware bleven
Te doene dant es ghedaen¹³⁵.

Vers 1904 - 2022

Het doodvonnis is uitgesproken over Reynaert. Ysingrijn en Bruun zijn de beulen. Tybeert herinnert de wolf eraan dat diens beide broers door toedoen van Reynaert zijn opgehangen:

"Heere Ysingrijn, hu es verzeert
Hu herte, in wanconst hu niet.
Nochtan, Reynaert, diet al beriet,
Ende selve mede ghinc
Daermen huwe twee broeders hinc:
Rumen ende Wijde Lancken.
Hets tijt, wildijs hem dancken.
Waerdi goet, het ware ghedaen,
Hine ware noch niet onverdaen"¹³⁶

Ysingrijn stelt voor aan Bruun – als wraak voor zijn tonsuur – om kloosterbier¹³⁷ te gaan brouwen, omdat de vos daarnaar verlangt:

¹³³ vers 1606 – 1615.

¹³⁴ vers 1634 – 1645.

¹³⁵ vers 1646 – 1655.

¹³⁶ vers 1919 – 1927.

¹³⁷ Met 'kloosterbier brouwen' wordt bedoeld: het bereiden van lichamelijk leed. Reynaert wordt nl. opgehangen. Zie ook: Bouwman en Besamusca, p. 225 (aantekeningen bij vers 1955).

Doe sprac Ysingrijn tote Brune:
"So helpe mi de cloester crune
Die boven up mijn hoeft staet.
In hoerde nye so goeden raet
Alse Reynaert selve ghevet hier.
Hem langhet omme cloester bier.
Nu gaen wi voeren ende bruwen hem"¹³⁸

Even later beveelt hij zijn vrouw Hersint om bij Reynaert te gaan staan en vraagt hij haar bij de vos te blijven in voor- en tegenspoed, als in een huwelijksceremonie:

Vrauwe Arsenden, zinen wive,
Beval hi, bi haren live,
Datso stonde bi Reynaerde
Ende soene name bi den baerde
Ende van hem niet ne sciede,
No dor goet, no dor miede,
No dor niet, no dor noet,
No dor zorghe van der doot"¹³⁹.

Reynaert antwoordt dat hij alleen aan Ysingrijn vergiffenis hoeft te vragen en dat Hersint, als ze terugdenkt, hem nooit meer kwaad zou berokkenen:

Reynaert andwoerde in corten woorden,
Dat alle die daer waren horden:
"Heere Ysingrijn, half ghenade!
Al ware hu lief mijn grote scade
Ende al brincki mi in vernoye,
Ic weet wel, soude mijn moye
Te rechte ghedincken ouder daet,
Sone dade mi nemmermeer quaet"¹⁴⁰.

De vos vertelt dat hij onder invloed van Ysingrijn, die hem had voorgerekend dat ze familie waren, overgehaald is om 'partners in crime' te worden. Zo hebben ze afgesproken dat alles wat ze buitmaken gemeenschappelijk bezit is, maar in de praktijk komt het erop neer dat de wolf zich niks van die afspraak aantrekt. Als hij zijn buit heeft, gedraagt hij zich onaangenaam en gemeen en jaagt hij de vos weg:

Daer na quam ic ende Ysingrine
Te wintre in eenen couden rijme
Bi Besele onder eenen boem.
Hi rekende dat hi ware mijn oem
Ende began eene sibbe tellen.
Al daer worden wi ghesellen.
Dat mach mi te rechte rauwen!
Daer gheloofden wi bi trauwen
Recht gheselschap manlic andren.
Doe begonsten wi te gader wandelen.
Hi stal tgroete ende ic dat cleene.
Dat wi bejaechden, wert ghemeene.
Ende als wi deelen souden doe,
Ic was in hueghen ende vroe,
Mochtich mijn deel hebben half.
Alse Ysingrijn bejaghede een calf

¹³⁸ vers 1950 – 1956.

¹³⁹ vers 1977 – 1984.

¹⁴⁰ vers 1985 – 1992.

Of eenen weder of eenen ram,
So grongierdi ende maecte hem gram
Ende toechde mi een ghelaet
Datso zuer was ende so quaet,
Dat hi mi daer met van hem verdreef
Ende hem mijn deel al gader bleef.
Nochtan hachtic niet van dien¹⁴¹.

Als ze een grote prooi hebben gevangen, verdeelt de wolf dat onder zijn eigen familie en blijven er voor de vos alleen wat afgekloven botjes over. Toch vindt de vos dat niet erg, omdat hij veel om zijn oom geeft:

Sone mochtic cume deene hebben
Van den alre mintsten rebben
Die sine kindre hadden ghecnaghet.
Dus nauwe hebbic mi bejaghet.
Nochtan, dat was mi lettel noot,
Ne waer dat mijn zin so groot
Die lieve drouch te minen oem,
Die mijns nemet crancken goem.
Ic hadde ghewonnen wel tetene¹⁴².

Vers 2243 - 2276

Reynaert vertelt over het complot, beraamd en gefinancierd door zijn vader, om koning Nobel te vermoorden en Bruun te kronen. Ysingrijn doet ook mee. De dieren zweren op Ysingrijns kruin dat ze de beer in Aken op de troon zullen zetten:

Nu hoert wonder alle groot:
Si swoeren op Ysegrims crune,
Alle vive, dat si Brune
Souden bringe op den stoel tAken¹⁴³.

Vers 2472 - 2490

Reynaert heeft ervoor gezorgd dat het plan om Bruun op de troon te krijgen is mislukt, maar desondanks heeft de vos geen goede reputatie aan het hof. De wolf en de beer zijn nl. de vertrouwelingen van de koning geworden, terwijl Reynaert de sigaar is:

Nu meerct hier mijn ongheval:
Heere Ysingrine ende Brune de vraet
Hebben nu den nauwen raet
Metten coninc openbare
Ende arem man Reynaerd es die blare¹⁴⁴.

Vers 2705 - 2716

De vos vertelt nogmaals over het intreden van Ysingrijn en diens kruinschering. Hij zou de hongerige wolf ertoe hebben aangezet het klooster te verlaten. Daardoor is Reynaert nu getroffen door de pauselijke ban:

Hi claghede van honghere ende carmede
So zeere dats mi ontfaermede.
Doe hi carmede ende wart traech,
Doe haddics rauwe als een zijn maech

¹⁴¹ vers 2095 – 2117.

¹⁴² vers 2125 – 2133.

¹⁴³ vers 2270 – 2271c.

¹⁴⁴ vers 2487 – 2490.

Ende gaf hem raet dat hi ontran.
Daer omme bem ic in spaeus ban¹⁴⁵.

Vers 2796 - 2917

De raaf Tiecelijn vertelt aan Bruun, Tybeert en Ysingrijn dat Reynaert gratie heeft gekregen van de koning en dat hij nu een hoge positie aan het hof heeft. Bruun en Ysingrijn gaan naar het hof om verhaal te halen en worden gevangengezet. Ze worden zwaar mishandeld:

Ghine saghet nye verwoedde honden
Doen meer lachters dan men hem dede,
Ysingrine ende Brunen mede.
Men voerese als leede gaste.
Men bantse beede daer so vaste,
Datsi binnen eere nacht
Met gheenrande cracht
Een let niet en mochten roeren¹⁴⁶.

Reynaert gaat een pelgrimstocht ondernemen en heeft daarvoor een aantal attributen nodig, die hij laat maken van de huid van zijn vijanden. Hij wil graag schoenen maken van de huid van de voeten van Ysingrijn en Hersint en vraagt aan de koningin toestemming hiervoor:

Vrauwe, ic bem hu peelgrijn.
Hier es mijn oem, Ysingrijn.
Hi hevet IV vaste scoen.
Helpt mi, dat icse an mach doen¹⁴⁷.

En van de wolvin:

Doet Haersenden, miere moyen,
Gheven twee van haren scoen.
Dit moghedi wel met eeren doen:
So blivet thuus in haer ghemac¹⁴⁸.

De koningin geeft toestemming, Reynaert mag de schoenen hebben, zelfs als dat het wolvenpaar het leven zou kosten:

Die Ysingrijns waren hu wel ghemicke:
Si zijn so vaste ende so dicke
Die Ysingrijn draghet ende zijn wijf.
Al sout hem gaen an haer lijf,
Elkerlijc moet hu gheven twee scoen
Daer ghi hu vaert mede moet doen¹⁴⁹.

Ysingrijn raakt van zijn beide voorpoten zijn vel van zijn knieën tot aan zijn nagels kwijt:

Dus hevet die valsche peelgrijn
Beworven dat dher Ysingrijn
Al toten knien hevet verloren
Ende beede sine voeten voren
Dat vel al gader toten claeuwen¹⁵⁰.

¹⁴⁵ vers 2711 – 2716.

¹⁴⁶ vers 2833 – 2840.

¹⁴⁷ vers 2852 – 2855.

¹⁴⁸ vers 2861 – 2864.

¹⁴⁹ vers 2874 – 2879.

¹⁵⁰ vers 2880 – 2884.

Na Ysingrijn volgt Hersint. Reynaert kijkt toe en doet alsof hij medelijden heeft. Hij zegt dat hij haar al veel ellende heeft bezorgd maar in dit geval is het niet erg, want zij is een van zijn dierbaarste verwanten en daarom zal hij haar schoenen dragen. Bovendien zal ze er voordeel van hebben, want ze zal delen in de aflaten die de vos krijgt door zijn pelgrimstocht:

Eist mi lief, ic segghe hu twi:
Ghi zijt, des ghelovet mi,
Een die liefste van minen maghen.
Bedi sal ic hu scoen an draghen.
Godweet dats al huwe bate.
Ghi sult an hoghen aflate
Deelen ende an al dat perdoen,
Lieve moye, dat ic in hu scoen
Sal bejaghen over zee¹⁵¹.

Vers 2986 - 2994

Als Reynaert bijna vertrekt, huilt hij krokodillentranen. Hij doet alsof het naderende vertrekt hem met verdriet vervult, maar huilt volgens de verteller van teleurstelling, omdat hij niet nog meer hovelingen leed heeft kunnen berokkenen:

Dat hi hem allen die hi daer liet
Niet hadde beraden al sulke pine
Alse Brunen ende Ysingrine,
Haddet moghen ghevallen¹⁵².

Vers 3012 - 3015

Reynaert is pelgrim en Bruun en Ysingrijn liggen in de gevangenis, ziek van hun wonden:

Nu wart Reynaert peelgrijn,
Ende zijn oem Ysingrijn
Ende Brune die ligghen ghebonden
Ende ziec van zeeren wonden¹⁵³.

Reynaert keert weer terug bij zijn vrouw en vertelt an haar dat hij pelgrim is geworden en dat Bruun en Ysingrijn gijzelaars voor hem zijn:

Ic bem worden peelgrijn.
Heere Brune ende heere Ysengrijn
Sijn worden ghisele over mi¹⁵⁴.

Vers 3399 - 3469

Koning Nobel heeft door dat Reynaert hem heeft bedrogen en realiseert zich dat hij zijn machtigste vazallen onrecht heeft aangedaan:

Die mine vriende waren te voren,
Die stoute heere Brune ende heere Ysingrijn,
Die rovet mi een valsch peelgrijn.

Fyrapeel de luipaard zegt dat het onrecht verzoend moet worden en dat Ysingrijn, Hersint en Bruun vrijgelaten moeten worden. Als zoenoffer voor hun verdriet krijgen ze de ram Beline en zijn verwanten tot in de eeuwigheid aangeboden. Ze mogen ze naar hartelust doodbijten:

¹⁵¹ vers 2904 – 2912.

¹⁵² vers 2991 – 2994.

¹⁵³ vers 3012 – 3015.

¹⁵⁴ vers 3102 – 3104.

Hi wille hu gheven Belin den ram
Ende alle sheere Belins maghe
Van nu toten domsdaghe,
Eist int velt, eist int wout.
Hebse alle in hu ghewout
Ende ghise ghewilleghelike verbit¹⁵⁵.

¹⁵⁵ vers 3441 – 3446.

Reynaerts historie

De auteur

Over de auteur van de tweede Middelnederlandse Reynaerttekst, genaamd *Reynaerts historie*, is niets met zekerheid bekend. Hij neemt in zijn verhaal de proloog van *Van den vos Reynaerde* over en begint met 'Willam die Madock maecte, dair hi dicke om waecte'¹⁵⁶. Het zou natuurlijk kunnen zijn dat hij ook Willem heet, maar dat is op geen enkele manier te bewijzen. Ook over de plaats en tijd van ontstaan van de tekst kan alleen maar gespeculeerd worden, op basis van indirecte gegevens. De enige echte aanwijzing over de persoon van de auteur is te vinden aan het eind van de tekst, omdat de twee overgeleverde handschriften een acrostichon bevatten. De beginletters van de verzen 7785-91 vormen achter elkaar gelezen het woord DISMWDE, Dismuude. Dat wordt hier vrijwel zeker als familienaam gebruikt, namelijk van het familiegeslacht Van Diksmuide uit Ieper (Zuid-Vlaanderen). De naam verwijst naar het stadje Diksmuide en het acrostichon geeft naar alle waarschijnlijkheid de naam van de auteur of de opdrachtgever aan. In beide gevallen wijst de naam dezelfde sociale laag en dezelfde streek aan als context voor het ontstaan van de tekst¹⁵⁷.

Datering

De twee overgebleven handschriften dateren uit de jaren zeventig van de vijftiende eeuw. Er is lang vanuit gegaan dat de oorspronkelijke tekst uit 1375 komt. Er zijn enkele argumenten om dit jaartal aan te houden. Eén argument is bijvoorbeeld dat de tekst na 1350 gecomponeerd moet zijn, aangezien er in de tekst twee verwijzingen naar kanonnen voorkomen (vers 3745 (donrebussen) en 3803 (donrebossen) en die komen in de Nederlanden niet eerder voor. Een ander argument is dat Reynaert aan het eind van het verhaal tot soeverein baljuw wordt benoemd en dat ambt is in 1373 ingesteld. Toch zijn de argumenten verre van steekhoudend, er zijn ook redenen om aan te nemen dat de tekst tussen 1430 en 1460 is ontstaan. Een reden is bijvoorbeeld dat de tekstoverlevering van Reynaerts historie pas rond 1470 begint, maar dan wel explosief. Binnen dertig jaar is de tekst niet alleen tweemaal afgeschreven maar ook minstens tweemaal in het Nederlands gedrukt en in het Nederduits en Engels vertaald. Het is vrij onwaarschijnlijk dat een tekst ontstaat, vervolgens enkele decennia (of zelfs een eeuw) onzichtbaar is en dan in heel korte tijd een bestseller wordt. Een ontstaan dicht bij de overgeleverde tekstgetuigen ligt meer voor de hand. De mogelijke ontstaanstijd van Reynaerts historie kan het beste ruim worden genomen: na 1373 en voor ca. 1470¹⁵⁸.

Literaire traditie

De auteur van *Reynaerts historie* heeft *Van den vos Reynaerde* als uitgangspunt genomen voor zijn eigen verhaal. Het is duidelijk dat zijn perspectief op het verhaal dubbel was. Aan de ene kant bewonderde hij het verhaal - dat verklaart waarom hij er zoveel zo getrouw uit overnam. Aan de andere kant had hij een andere visie op Reynaert. Hij zag hem als de eeuwige hoveling, de verpersoonlijking van het gehuichel en gekuip dat het hofleven bepaalt. Daarom paste hij het eind van het verhaal aan: Reynaert moest aan het hof eindigen, in het centrum van de macht. Als Reynaert aan zijn vrouw Hermeline vraagt met hem weg te trekken, wil zij hun veilige hol niet verlaten. Hij laat zich door haar overtuigen. De auteur geeft argumenten om dit voor het publiek geloofwaardig te maken. Het basisidee voor het tweede deel van het verhaal heeft de auteur ontleend aan een Frans voorbeeld, namelijk het deel *Le Duel* binnen de *Roman de Renart*. Dit deel heeft als basisstructuur de hofdag. Renart komt met tegenzin naar het hof en wordt eerst door de koning en daarna door Ysengrin aangeklaagd. Hij weerlegt hun beschuldigingen. Als Ysengrin ziet dat zijn verhaal niet tegen dat van Renart op kan, eist hij een duel. Hij wint en Renart moet sterven maar door tussenkomst van de monnik Bernard van Grandmont mag de vos in plaats daarvan in een

¹⁵⁶ Wackers, P., *Reynaert in tweevoud. Deel II, Reynaerts historie*. Amsterdam, 2002, p. 11.

¹⁵⁷ Wackers, p. 327 – 328.

¹⁵⁸ Wackers, p. 329-331.

klooster intreden. Hij gedraagt zich daar zo slecht dat hij uit de orde wordt gezet, waarna hij weer vrolijk naar huis terugkeert. *Reynaerts historie* heeft deze globale structuur overgenomen. In het tweede deel gaat Reynaert ook (en in dit geval opnieuw) naar het hof, waar hij zich eerst moest verweren tegen de beschuldigingen van de koning en dan tegen die van Ysegrim. Ook hier leidt de verbale confrontatie tot een duel, maar nu wint Reynaert en de koning benoemt hem tot soeverein baljuw. Zo wordt hij deel van het centrum van de macht. De auteur heeft delen van het Oudfranse voorbeeld overgenomen maar tegelijkertijd veel vrijheid ten op zichte van zijn voorbeeld genomen. Hij heeft op basis van twee voorbeelden een nieuw verhaal gemaakt, dat aan de ene kant daar openlijk naar terugverwijst maar aan de andere kant door structurering en thematiek een eigen boodschap brengt. Daardoor past het verhaal goed bij andere middeleeuwse dierenverhalen, aangezien in dit genre het publiek geacht wordt vergelijkbare verhalen te kennen en toespelingen daarop te herkennen en mee te laten wegen in de interpretatie¹⁵⁹.

Het verhaal

Reynaerts historie is een tweeledig verhaal. Het bestaat uit twee reeksen gebeurtenissen die op elkaar lijken. In de middeleeuwse literatuur is dat een tamelijk gebruikelijke opbouw, die als doel heeft een overstijgend of contrasterend effect te bereiken. De eerste reeks eindigt op een manier die bevredigend lijkt, maar het niet is. De tweede serie gebeurtenissen maakt dat geleidelijk aan duidelijk en leidt wel tot een bevredigend einde, dat door de dubbele weg daarheen des te sterker op het publiek inwerkt¹⁶⁰.

Het eerste deel van *Reynaerts historie* wordt vooral gekenmerkt door een tegenstelling tussen Reynaert en het hof. Reynaerts enige helper is Grymbaert de das en na Reynaerts veroordeling verlaten de das en Reynaerts andere verwanten het hof. Vanaf dat moment is het allen tegen één. Reynaert doet zelf geen pogingen om dat te veranderen. Hij probeert zijn leven te redden en, als dat gelukt is, wraak te nemen op zijn vijanden. Maar niet om deel te worden van de hofgemeenschap – integendeel zelfs, hij wil het liefst zo vlug mogelijk weer weg. De uiterste consequentie van zijn gedrag is zijn verlangen om het rijk van koning Nobel te verlaten. In het tweede deel wordt Reynaert steeds sterker afgebeeld als lid van een groep aan het hof. Eerst wordt hij gesteund door de koningin en Firapeel, het luipaard, daarna door de apin Rukenu en tenslotte door een hele groep familieleden. Reynaert beroept zich nu ook op zijn positie aan het hof. Niet alleen hij, ook zijn vader voor hem heeft groot aanzien genoten. Daar kan men niet zomaar aan voorbijgaan. Het toppunt van deze sociale integratie is de benoeming van Reynaert tot soeverein baljuw. De visie van het publiek moet veranderen: eerst ziet het Reynaert als een buitenstaander die zo weinig mogelijk met het hof te maken wil hebben. Vervolgens realiseert het zich dat Reynaerts gedrag volmaakt past binnen het hof en dat hij daar dus hoort. Dat leidt tot een verschuiving van het beeld: Reynaert wordt van pelgrim hoveling. En de epiloog formuleert het onomwonden: in ieder hof heeft Reynaert de macht¹⁶¹.

¹⁵⁹ Wackers, p. 333.

¹⁶⁰ Wackers, p. 333.

¹⁶¹ Wackers, p. 333-335.

Vindplaatsen Ysengrim en Eerswijnde in Reynaerts historie¹⁶²

Vers 72 - 107

Ysengrim beklagt zich over Reynaert:

Ende sprac: 'Her coninck, lieve heer,
Door u edelheit ende door u eer,
Beide door recht ende door genaden,
Ontfermt u der groter scaden
Die my Reinaert heeft gedaen,
Dair ic dick off heb ontfaen
Grote scande, swaer verlies¹⁶³.

Hij heeft zijn vrouw bedrogen, zijn kinderen schandelijk behandeld, door over ze heen te plassen waardoor ze blind werden en Ysengrim gehoond. Niemand kan verwoorden hoeveel leed Reynaert hem heeft aangedaan.

Vers 178 – 254

Ysengrim zegt dat het goed zou zijn als Reynaert dood was, want dan konden ze allemaal in vrede leven:

Wair Reynaert doot, het waer ons goet,
Ons allen die gern in vrede leven.

Grymbaert de das brengt hier tegenin dat Ysengrim op onterechte wijze spreekt:

Heer Ysegrim, gi en segt nyet wale.
Mer doch, het is een out bispel
Dat viants mont spreect selden wel¹⁶⁴.

Hij zegt dat Ysengrims aanklachten niet serieus genomen moeten worden en dat hij Reynaert meer kwaad heeft gedaan dan andersom. Ook suggereert de das dat Ysengrim dat niet wil laten onderzoeken omdat hij dan het risico loopt zelf opgehangen te worden. Omdat de koning Reynaert slecht gezind is, kan dit allemaal en moet Reynaert Ysegrims gedrag dulden¹⁶⁵.

Grymbaert vertelt dat Ysegrim helemaal in zijn eentje schol en spek heeft opgegeten die hij samen met Reynaert bemachtigd had. Ook ontkracht hij de beschuldiging dat Reynaert Ysegrims vrouw heeft bedrogen door te zeggen dat Eerswijnde al zeven jaar een hoofse relatie heeft met Reynaert en ze daarom met hem geslapen heeft. Dat heeft ze goed doorstaan – volgens Grymbaert is dat niks om over te klagen;

Nochtant ist meerre ongevoech
Dat gi laet clagen over sijn wijff,
Die Reynaert al hair lijff
Heeft gemynt, so doet hi haer.
Ja, het is langer dan zeven jaer
Dat mijn oom heeft hair trouwe.
Off dan vrouwe Eerswijnde, die vrouwe,
Door minne ende door hoescheide
Reynaert synen wille dede;

¹⁶² De vindplaatsen zijn opgespoord met behulp van de lijst van eigennamen in deel 2 van *Reynaert in tweevoud*, p. 454.

¹⁶³ vers 75 – 81.

¹⁶⁴ vers 188 – 190.

¹⁶⁵ Wackers, p. 363.

Wats dan? Sy was te vreden ende cort genesen¹⁶⁶.

Vers 1239 – 1244

‘Ysegrim, de dief, de moordenaar...’ (aldus Reynaert)

Vers 1518 – 1669

Reynaert vertelt dat hij Ysegrim heeft bedrogen: met hun verwantschap, als monnik in Elmare, met een kruinschering, op het ijs met vissen vangen, bij de priester van Vyanoy; bij een valdeur en met zijn vrouw Eerswijnde.

Vers 1876

Ysegrim, de snelle.

Vers 1932 - 2024

Het doodvonnis van Reynaert moet uitgevoerd worden. Omdat het al laat is, moet – als men Reynaert meteen op wil hangen – de galg gebruikt worden die er al staat. Dat blijkt de galg te zijn waar Ysegrims broers ook aan zijn opgehangen. Tybeert vertelt dit aan Ysegrim. Hij wil hiermee de wraakzucht van de wolf vergroten. Er is een touw nodig, Reynaert wijst Tybeert op het touw dat hij om zijn nek heeft. Bruuyn, Ysegrim en Tybeert nemen Reynaert mee naar de galg.

Vers 2055 – 2069

Ysegrim spoort Bruun en Tybeert aan om de zaken bij de galg in gereedheid te brengen.

Vers 2122 - 2156

Reynaert vertelt dat Ysegrim hem uitlegde dat ze familie van elkaar waren:

Ende rekende dat hi waer mijn oom¹⁶⁷.

Het eten dat zij samen stalen was daarom gemeenschappelijk bezit, maar in de praktijk werkte dit niet omdat Ysegrim niet eerlijk deelde:

dat wi cregen dat was gemeen,
Ende oec niet gemeen also.
Hi en was in huegen ende vro,
Mer ic en had mijn deel niet halff¹⁶⁸.

Ysegrim zou Reynaert overgehaald hebben om ‘partners in crime’ te worden. De vos geeft echter een valse voorstelling van zaken: hij was juist degene die de wolf voorhield dat ze verwanten waren.

Vers 2446 – 2511

Reynaert vertelt over het complot, beraamd en gefinancierd door zijn vader, om de koning te verraden. Ysegrim is hierbij ook betrokken. Reynaerts vader hangt zichzelf op, de coup gaat niet door maar Bruun en Ysegrim krijgen de eerste stem bij de koning. Reynaert zegt dat hij zijn vader in de steek heeft gelaten om het leven van de koning te sparen:

Ysegrym ende Bruun, die quade vraet,
Hebben nu al den nausten raet
Biden coninc ter hoochster banck.
Erm man Reynaert is sonder danck.
Ende ic heb mijn vader begeven

¹⁶⁶ vers 240 – 249.

¹⁶⁷ vers 2125.

¹⁶⁸ vers 2133 - 2136 .

Om den coninc te behouden sijn leven¹⁶⁹.

Hij doet alsof hij de trouwe vazal is, maar is dat uiteindelijk niet!¹⁷⁰

Vers 2723 – 2743

Reynaert vertelt dat hij in de ban is, omdat hij Ysengrim geadviseerd heeft te vertrekken uit het klooster waar hij was ingetreden. Ysengrim wordt in dit stuk negatief afgeschilderd: hij kan niet leven op zesmaal zoveel voedsel als andere monniken gebruiken:

Doe en conde hem die prouen niet genoeg
Dair hem sess monicken op bedroegen.
Hy claechde altoos ende kermde
So zeer, dats my ontfermde,
Want hi wart cranck ende traech¹⁷¹.

De vraatzucht van de wolf wordt hiermee benadrukt. Reynaert helpt hem, omdat dat zijn familieplicht is.

Vers 2799 - 2922

De raaf Tyeselijn vertelt aan Ysengrim, Bruun en Tybaert dat Reynaert een belangrijke positie aan het hof heeft verworven. Ysengrim gaat verhaal halen aan het hof en wordt gevangen gezet:

Isegrim quam myt gewelt
Voor den coninc op dat velt
Ende dranck voor die coninghinne
Ende sprac myt enen fellen synne
Op Reynaert also verre,
Dat die coninc wart erre,
So dat hi Ysegrim deden vaen
Ende Brunen vangen. Also zaen
Worden sy gevangen ende gebonden¹⁷².

Reynaert gaat een pelgrimstocht houden en zegt tegen de koningin dat hij vier schoenen nodig heeft: twee van Ysengrim en twee van Eerswijnde. Als hij ze krijgt, belooft hij de koningin zijn tocht mede voor haar zieleheil te volbrengen:

Hi sprac totter coninghinnen:
'Vrou, ic bin hier u pelgerym.
Hier is mijn oom, heer Ysegrim.
Die heeft vier vaste scoen.
Woud hi my twee dair off doen,
Ic naem v ziel in mijn plecht,
Want het is ellic goet pelgryms recht,
Dat hi gedenc in sijn gebede
Alles goets dat men hem dede¹⁷³.

Ysengrim lijdt pijn:

Nu heeft die valsche pelgerym
Beworven dat Ysegrym
Al totten zenen heeft verloren

¹⁶⁹ vers 2504 – 2509.

¹⁷⁰ Bouwman en Besamusca, p. 227.

¹⁷¹ vers 2726 – 2730.

¹⁷² vers 2822 – 2830.

¹⁷³ vers 2847 – 2855.

Van beide sijn voeten voren
Dat vel te samen mytten claeuwen.
Ghi en zaget nye vogel so braeuwen
Die stilre hielt sijn lede,
Dan Ysegrim die sijn en dede¹⁷⁴.

Vers 3405 - 3476

De koning geeft aan dat hij er spijt van heeft dat hij Reynaert heeft vertrouwd, terwijl Reynaert Bruun en Ysegrim zoveel heeft aangedaan:

My heeft myt sinen losen beraet
Een quaet scalc so veer gebrocht
Dat hy mijn vriende heeft verwrocht,
Den stoutste Bruun ende Ysegrijm.
Dat rouwet my in therte mijn.
Het sel my aen mijn eer gaen,
Dat ic so vele hebbe mysdaen
Tegen mijn beste baroene
Ende ic den quaden hoeren sone
Also ver soude betrouwen¹⁷⁵.

Reynaert moet gevangen en opgehangen worden. Fyrapeel vertelt aan Bruun en Ysegrim dat de koning toestaat dat ze voortaan schapen en rammen mogen verslinden, tot het einde der tijden. Ook krijgen ze het voorrecht op Reynaert en al zijn familieleden te jagen:

Ende dair voor seldi ontfaen
Schoon soen ende - so wi is gram -
Hi sel u geven Bellijn den ram
Ende dair toe alle sine mage
Van nu tot aen den doemsdage:
Ist int wout off op dat velt
So wair dat gi se vijnden selt,
Dat gi se verbijt ende et.
Die coninc geeft u dair toe met,
Dat gi sonder enige mysdaet
Reynaert toorn doet ende quaet
Ende oec alle sijn magen,
So wair gise cont bejagen¹⁷⁶.

In ruil daarvoor moeten ze de koning altijd trouw blijven:

Ende hier bi so wil die coninc rijck,
Dat ghi hem sweert vaste hulde¹⁷⁷.

Vers 3708 – 3737

Ysegrim zegt dat Reynaert de koning belachelijk heeft gemaakt en dat de vos Bruun en hem letsel heeft aangedaan. De wolf zou zijn leven wel op het spel willen zetten, en wijst hiermee vooruit naar het eind, waar hij een duel met Reynaert aangaat¹⁷⁸:

Dair wil ic mijn lijf setten by

¹⁷⁴ vers 2874 – 2881.

¹⁷⁵ vers 3407 – 3416.

¹⁷⁶ vers 3445 – 3457.

¹⁷⁷ vers 3461 – 3462.

¹⁷⁸ Wackers, p. 380.

Vers 3807 – 3813

Grimbeert vertelt aan Reynaert dat Ysengrim en Bruun erg bij de koning in de gunst staan. Ysengrim heeft de koning doen geloven dat Reynaert roofd en moordt. De wolf haat de vos:

Ysegrim heeft hem doen verstaen,
Dat gi roofd ende moort tot alre tijt.
Hi draget op u had ende nijt.

Vers 3971 – 3976

Reynaert biecht aan de das op dat hij valselijk tegen de koning heeft gezegd dat Bruun en Ysengrim de koning naar het leven stonden en dat ze hem zouden verraden. Buiten hun schuld om was de koning hen dus vijandig gezind:

Ic seide dat Bruun ende Ysegrim
Stonden na dat leven sijn
Ende dat sy hem verraden souden.
Dus maect ic buten horen scouden
Dat hem die coninck wart zeer hat.

Vers 4002 - 4111

Ysengrim en Reynaert zijn ergens samen en zien een merrie met een veulen. Ysengrim heeft erge honger en vraagt aan Reynaert of hij de merrie wil vragen haar veulen aan hen te verkopen. Reynaert gaat naar haar toe en ze zegt dat het bedrag onder haar rechter hoef geschreven staat. De vos zegt dat hij niet kan lezen en stuurt Ysengrim naar de merrie toe. Ysengrim scheidt op dat hij allerlei talen kan lezen. Hij kijkt onder haar hoef maar krijgt een hele harde trap van haar, waardoor hij halfdood neervalt. De merrie vlucht weg:

Sy sprac: 'Die som vanden gelde
Staet after aen mijn rechter voet.'
'So laet my lesen.' Si sprac: 'ic doet',
Ende haren voet verdragen
Die wel myt yser was beslagen
Al nywe, myt hoefnagelen sess,
Ende raemde niet alte mess,
Want sy smeten so voor sijn hooft,
Dat hi storte ende was verdoeft
Ende viel overdoot dair neder.
Eer hi bequam off op stont weder,
Mocht men een mijl hebben gereden.
Die mery liep myt groter haesten
Mit haren vuellen haerre straten
Ende heeft Ysegrim dair gelaten,
Seer mysmaect ende gewont.

Vers 5046 – 5073

Rukenau vraag zich af wat Ysengrim en Bruun precies voor hun heer gedaan hebben. Ze kunnen wel bluffen en pochen maar als het er op aan komt, als het echt moeilijk wordt, zijn ze als eerste weg:

Mer als sy comen dair die noot aen gaet,
So sijn sy die eerste die dair wiken¹⁷⁹.

Vers 5831 – 5875

Uit eerdere verzen is gebleken dat Reynaert drie sieraden heeft: een ring, een spiegel en een kam. Op de rand van de spiegels staan vier fabels afgebeeld. De laatste fabel wordt

¹⁷⁹ vers 5056 – 5057.

beschreven in vers 5831 – 5875 en gaat over een wolf die een dood paard vindt, waarvan al het vlees al is opgegeten. Omdat hij zo'n honger heeft, slokt hij een paar botten tegelijk naar binnen. Eén bot schiet hem dwars door de keel:

Doe ghinc hi biten grote beten
Aen die beenre die hi in swalch
Drie, vier tevens in sijn balch,
Want hi had den honger groot.
So gierich was hi dat hem scoot
Een been dwars in sijn keel¹⁸⁰.

Hij krijgt het bot er niet uit en vraagt om hulp. Er komt een kraanvogel aan, die wil het bot eruit halen in ruil voor een beloning. Hij steekt z'n kop in de muil van de wolf en haalt het bot eruit. De kraanvogel vraagt om zijn beloning maar dan zegt de wolf dat het feit dat hij de kraanvogel heeft laten leven terwijl die zijn kop in zijn muil stak, beloning genoeg is. Aan het eind van de fabel wordt benadrukt dat slechtaards hun helpers nooit belonen:

Eens lonen scalcken haren knecht,
Den genen die hem ducht bewisen.
Wair men den scalc laet risen,
So gaet te niet recht ende eer¹⁸¹.

Vers 5971 – 5997

Reynaert vertelt over een dienst die zijn vader de vader van koning Nobel heeft bewezen: de koning was ziek en had, volgens Reynaert, de lever van een zevenjarige wolf nodig om beter te worden:

"Heer coninc", sprac hi, "U is nutte,
Suldi ummermeer genesen -
Ende dat moet entelic wesen -,
Eens wolfs lever van zeven jaren.

Ysengrim moest meteen zijn lever afstaan, maar gaf als verweer aan dat hij nog niet eens vijf jaar oud was:

Doe sprac hi: "Heer, ten mach niet wesen
Want ic weet wel dat wair
Dat ic noch niet out en bin vijf jaer.
Ic heb mijnre moeder horen seggen¹⁸².

Maar er werd niet naar Ysengrim geluisterd: hij moest meteen naar de keuken om zijn lever af te staan. De koning at `m op en genas.

Vers 6050 – 6138

In dit deel vertelt Reynaert over een zwijn dat hij samen met Ysengrim gevangen heeft, en dat door Ysengrim verdeeld wordt onder de koning, de koningin, Reynaert en zichzelf. Ysengrim houdt het beste en grootste stuk voor zichzelf:

Die een heelft nam hi tot sijn verdoen
Te vorenuut ende gaf u tvierendeel
End dat ander deel mijnre vrouwen.
Doe ghinc hi biten ende knouwen

¹⁸⁰ vers 5836 – 5841.

¹⁸¹ vers 5871 – 5875.

¹⁸² vers 5985 – 5988.

Ende haeste hem dat hijt op at.
Dat oor mitten naes gat
Ende half die longen gaff hi my,
Ende al dat ander behielt hy¹⁸³.

Als de koning nog een stukje aan Ysegrim vraagt, geeft deze hem niks. De koning slaat hem daarop tussen zijn oren:

Doe baed gi Ysegrim noch om wat,
Mer, heer, hi en gaff u niet een koot.
Doe hief dy op uwen rechteren poot
En sloechten so tusschen sijn oren
Dat hem dat fel mochte schoren
Vander nasen totten ogen¹⁸⁴.

Hij vraagt aan Ysegrim om nog meer vlees te brengen en Reynaert biedt aan om met de wolf mee te gaan, als de koning dat wil:

Doe seide ic: "Heer, gebiet ghijt,
Ic ga myt hem, ic weet wel wat"¹⁸⁵.

De wolf en de vos komen terug met een dik kalf en de koning is tevreden. Reynaert mag het vlees verdelen en geeft de koning en diens familie bijna de hele buit, de vos en de wolf krijgen alleen de onbelangrijke restjes:

"Ic doet gern", seide ic, "Lieve heer mijn.
Die een helft is u uut te voren,
Die ander moet uwen wive toe behoren.
Pensen, lever, dermen ende longen,
Die sellen hebben u jongen.
Dat hoofd sel hebben Ysegrijm
Ende die voeten die sijn mijn"¹⁸⁶.

De koning is erg te spreken over Reynaert:

"Reynaert, wie leerde u also
Huesselich deilen, doet my verstaen"¹⁸⁷.

Het stuk sluit af met een beschouwing van de wolf, waarin wordt gesteld hoe erg het is dat de wolf degene over wie hij de baas is, meteen opeet en verslindt. Wolven sparen niets. Alles wat ze vinden, nemen ze mee:

Doch, dat men wolff noch huden vijnt
Die sonder reden eet ende verslijnt
Die geen dair hi ouer mach.
Hem naect mennigen droeven dach
Die die wolve zaden moet,
Want sy en sparen vleisch noch bloet.
Al dat sy vijnden, nemen sy mede¹⁸⁸.

Wee de landen waar de wolven de overhand hebben: ze sparen vriend noch vijand!

¹⁸³ vers 6069 – 6076.

¹⁸⁴ vers 6082 – 6087.

¹⁸⁵ vers 6095 – 6096.

¹⁸⁶ vers 6111 – 6117.

¹⁸⁷ vers 6119 – 6120.

¹⁸⁸ vers 6128 – 6134.

Vers 6249 – 6335

Ysengrim klaagt Reynaert aan en vertelt wat de vos met Eerswijnde heeft gedaan. Reynaert heeft haar wijs gemaakt dat ze met haar staart in het water vissen kan vangen:

Hy deedse eens alte diep waden int slijck
Bijt water onder enen hogen dijck,
Ende maecte hair wijs dat sy den steert
Int water staec, dair soud ter veert
Also veel visch aen biten, gi sult weten,
Sy en soudse niet myt hair vierde eten¹⁸⁹.

Omdat het zo koud is, vriest Eerswijndes staart vast . Ze kan niet meer loskomen uit het ijs en wordt verkracht door Reynaert:

So wat sy tooch, sy en mocht niet loos
Uutten yse. Doe hi dat sach
Liep hi dair toe al dat hi mach
Ende spranc achter op tlijff.
Och, dair vercrachte hi mijn wijff¹⁹⁰.

Ysengrim loopt langs en probeert haar te redden maar omdat ze heel erg schreeuwt, komen de woedende dorpelingen op hen af. Reynaert is inmiddels weggevlucht en Ysengrim en Eerswijnde worden bijna doodgeslagen door de woedende mensen:

Doe riep ic: "Reynaert, wat doe dy?"
Doe hy so na hoorde my,
Spranc hi op ende ghinc sijnre straten.
Ic ghinc tot hair myt droeven gelaten
Ende most int slijc zeer diep waden
Ende in dat coude water baden,
Eer ic dat ijs ontwee gedoste
Ende haren steert dair uut loste.
Nochtan liet zijs dair een groot stick.
En dair toe waren sy end ick
Wel na doot bleven, want si galp
So lude van smert eer ic se uut halp
Dattie dorpers dat vernamen
Ende op ons gelopen quamen
Mit pieken, haken ende stocken,
Ende die wive myt haren spynrocken.
Dair riepen sy: "Slaet alle toe"¹⁹¹.

Vers 6405 – 6435

Eerswijnde vertelt over het put-avontuur dat ze met Reynaert heeft beleefd. Reynaert zat in een emmer onderin een put en zei dat hij zoveel vis op had, dat zijn lijf bijna barstte:

Ic quam tot u, ic hoorde u stenen.
Ic vraechde di hoe du quaemste geseten.
Du seitste: "Ic heb so veel geten
Visschen al hier inden born,
Dat my spliten mach die korn"¹⁹²

¹⁸⁹ vers 6266 – 6271.

¹⁹⁰ vers 6281 – 6285.

¹⁹¹ vers 6296 – 6312.

¹⁹² vers 6418 – 6422.

Eerswijnde sprong in de ander emmer om in de put naar beneden te gaan, maar toen ging Reynaerts emmer omhoog en kon Eerswijnde niet meer uit de put:

Ende ic deed; doe most ic neder gaen
Mer du quames op. Doe was ic gram
Ende vraechde hoe dattet dair toe quam.
"Het is der werlt loop", spraecstu weder,
"Dat een gaet op ende dander neder"¹⁹³.

Vers 6449 - 6458

Ysengrim zegt dat de vos hem heel vaak heeft bedrogen en leed heeft aangedaan. Een voorbeeld daarvan is het verhaal met de aap, maar – zegt Ysengrim – dat kan Reynaert beter zelf vertellen want de wolf zou het zelf tóch niet goed doen:

Wil hij twair seggen, ic laet hem die tael,
Want ic soudse ummer so wael
Seggen, hi en sel my berispen¹⁹⁴.

Vers 6610 - 6748

Reynaert is op bezoek geweest bij een apin, die in een heel vies hol samen met haar kinderen woont. Ondanks de smerige omstandigheden en de lelijke kinderen is Reynaert toch heel complimenteus. Hij krijgt allemaal lekker eten mee. Ysengrim wil ook eten hebben en Reynaert zegt dat hij het hol in moet gaan en moet liegen, dan krijgt hij wat hij hebben wil:

Ic seide: "Oom, gereet so trect
Int hol; gi selt genoech dair vijnden.
Daer leit mijn moey myt haren kijnder.
Condi wel liegen ende die warenheit sparen,
So seldi hebben al u begaren,
Mer seg di twair, u naect verdriet"¹⁹⁵.

Ysengrim gaat naar de apin en zegt:

Doe riep hi: "Wopen, myt gruwelt zeer.
Sy sien hier oft die duvel weer,
Dese lelike nickers jongen.
Waen comen sy utter hellen gesprongen?
Men mocht dair duuels meed vervaren.
Gaet, drenctse, qualic moeten se varen.
Ic en sach nye so lelike wormen.
Al mijn hair stont my te stormen
Van aen te sien, alst billix es"¹⁹⁶.

Vervolgens zegt Ysengrim dat hij wil eten, maar de apin zegt dat ze geen eten heeft. Ysengrim wil naar de voedselvoorraad lopen maar wordt door de apin en haar jongen mishandeld:

Hy quam voor thol ende woud dair in gaen
Mer mijn moey die scoot op zaen
Mit haren kijnderen ende liepen hair toe
Ende wonden hem zeer doe
Mit haren nagelen scerp ende lanck
Dat hem tloet uutten ogen spranck"¹⁹⁷.

¹⁹³ vers 6427 – 6430.

¹⁹⁴ vers 6456 – 6458.

¹⁹⁵ vers 6626 – 6631.

¹⁹⁶ vers 6649 – 6657.

Reynaert zegt tegen Ysengrim dat hij had moeten liegen, aangezien degenen die beter waren dat in het verleden ook al deden:

Hy croonde my zeer, doe vraechd ick
Off hi hem liegens onderwant
Hy sprac: 'ic seide so ict vant
Een lelike teve, een vuyl vracht.'
'Neen oom, gi soud hebben gesacht:
"Hoe staet myt u, wel lieve nycht
Dit sijn mijn mage naden richt
Ende mijn scoon neve dese iongeling."
'Ic had liever datmense hing',
Sprac hi, 'dan ic dat had gedaen.'
'Ja oom, dair om most gi ontfaen
Al sulc payment als ghinc daer
Gi sout contrari hebben geseit al claer.
Men moet om beters wil bi tiden,
Liegen ende die waerheit myden.
Onse beter hebbent voor ons gedaen'¹⁹⁸.

Ysengrim wordt boos en zegt dat Reynaert hem een afgeknaagd bot heeft gegeven, terwijl hij deed alsof hij hem gevoed had. Ook beklagt hij zich over voor hem twee belangrijke misdaden: de leugen over de samenzwering tegen de koning en de verkrachting van zijn vrouw. Hij daagt Reynaert uit tot een duel:

Fel Reynaert, die condi wael
Gy segt ic wel na doot was
Van honger gi loofde my op dat pas
Dats want dat been dat gi my gaeft
Dair had ghi tvleisch al off geknaecht
Dat dair niet een twijnt was aen
Ende spotte myt my doe zaen
Dat ic verhonger dair ic sta
Ghi sprekt mijn eren alte na
Wat heb di mennich spitich woort
Mit logentael op my brocht voort
Ende dat ic stont na des conincs leuen
Om den scat die ghi hem sout geuen
Ende wisen sout in hulster lo
Ende hebt mijn wijff bedrogen so
Dat sy blijft gescandeleert
Ic wair ewelic onteert
Wraeck ic des niet nu gi hier sijt.
Ic heb so lange verdragen den tijt
Gy en zijts niet weert men spreedts my lachter
Ghi en moget nu niet trecken achter
Ic en can niet veel callen
Mer ic ty u hier voor hem allen
Dat gi een verrader ende een morder zijt
Ic selt u doen lyen in een crijt
Op enen dach lijf tegen lijff
Ende des coomt ten eynde onse kijff
Siet hier ic biede u den hantscoe
Ic wil dair voor sterven off brengen toe
Die recht heeft het sel wel bliken¹⁹⁹.

¹⁹⁷ vers 6675 – 6680.

¹⁹⁸ vers 6690 – 6705.

Vers 6990 – 7376

Tijdens het duel met Ysengrim spreekt Reynaert hem toe: hij is de wreker voor alle slachtoffers van de wolf:

'Wat ist, beet u dair een bie',
Sprac hi, 'her wolf, hoe sider aen?
Ic sel u noch ander toe gaen.
Ic heb noch was nywes bedocht.
Ghi hebt u droefheit lang gesocht
Ende u scand, nu heb dise vonden.
Ghi hebt so mennich lam geslonden
Ende mennich onnosel dier verraden
Ende my mit groten onrecht in scaden
Hier gebracht ende myt valschen treken,
Dat sal ic nu al op u wreken,
Want ic bin dair toe vercoren²⁰⁰.

Ysengrim wordt boos, vanwege de woorden van Reynaert en vanwege de pijn en geeft Reynaert een harde klap. Er ontstaat een felle strijd tussen de twee:

Isegrim waende van desen schern
Onvroet te werden; het deerde hem zeer.
Hy en conste spreken mijn noch meer,
So toornich was hi van herten.
Ende ooc so began hem zeer te smerten
Die wonden die hem Reynaert beet
Want dair tbloet uut liep gereet.
Hi en docht om geen saken dair
Dan hoe hi mocht wreken sijn swair.
Mit groten nyde hieff hi op den poot
End gaff Reynaert enen slach groot
Op sijn hoofd, dat hi ter eerden vel²⁰¹.

Beide dieren hebben het zwaar:

Isegrim leet grote pijn.
Hem docht dat hijt had alte quaet.
Doch sijn cracht ende sijn daet
Was Reynaert een groot last,
Ende mennigen onsachten tast
Most hi van hem ontfaen,
Als hi en te pass cond begaen,
Want hi was sterc ende groot.
Mennigen beet, slach ende stoot
Gaven sy malcander dair si mochten.
Seer nauwe sy hem onder sochten
Om malcander te verderven²⁰².

Ysengrim wil dat er een einde komt aan de strijd, hij is bang dat de men schande van hem zal spreken en hem na zal wijzen als de strijd niet beslist wordt:

Ten lesten sprac hi: ic wil pogen

¹⁹⁹ vers 6712 – 6742.

²⁰⁰ vers 6990 – 7001.

²⁰¹ vers 7018 – 7029.

²⁰² vers 7058 – 7069.

Een eynde te maken van desen kijff.
Hoe lange sel dese loze katijff
Voor my dueren, ic bin so groot
Ic souden billix vallen doot,
Al en dede ic dair toe niet el.
Ic bin groot scande weert wel,
Dat icken so lange spaer.
Men sel myt vingeren hair ende dair
Na my wisen ende maken spot²⁰³.

De strijd gaat in alle hevigheid door, totdat Reynaerts poot op een gegeven moment tussen Ysengrims kaken komt. Hij dreigt zijn poot te verliezen en Ysengrim zegt dat hij zich gewonnen moet geven vanwege alles wat de vos hem heeft aangedaan, anders zal hij de vos doodslaan:

Isegrim sprac: 'Nu gaet kyesen:
Lijdt verwonnen tot deser noot
Off ic sal di seker slaen doot.
Dijn stoff, dijn piss, scraven ende scheren
En mach di helpen noch weren,
Noch dijn treken, du en conste ontgaen.
Du hebste my so veel mysdaen
Scade ende scande hier te voren,
Ende nu heb ic mijn ooch verloren
Ende bin dair toe so zeer gewont²⁰⁴.

Reynaert biedt Ysengrim van alles aan: religieuze verdiensten en andere vormen van hulp:

'Lieve heer ende oom, ic wil u man
Ewelic sijn nu voort an
Ende wesen heer van al mijn have,
Ende gaen voor u ten heyligen grave
Ende werven u clooster wynnige daer
Van alle kercken voor en naer
Die dair sijn int heylige lant,
Ende brengen u hier in u hant
Voor u ende voor uwer ouder ziel.
Ic waent den coninc nye en geviel
Te bieden aldus sconen bot.
Gelijck den paeus, onse eertsche got,
Willic ewelic dienen ende eren
Ende hulde sekeren ende sweren
U dienst knecht ewelic te wesen,
Ende alle mijn mage te brengen tot desen
Dat si alle doen sellen gelijc.
So sel di wesen een heer van desen rijc.
Wie sel hem dorren steken tegen u dan?
Ende wat dat ic gevangen can,
Mit hoenre, snyppen, gansen, patrisen
Visch off vleisch off wat spisen
Dat my gevallen mach te voren,
Dair sel di eerst off hebben die koren
Ende u kijnder ende u wijff,
Eer sy my coomt in mijn lijff²⁰⁵.

²⁰³ vers 7090 – 7099.

²⁰⁴ vers 7163 – 7172.

²⁰⁵ vers 7180 – 7205.

Hij zegt dat hij liever niet tegen Ysengrim had gevochten en dat hij niet met al zijn kracht heeft gevochten, omdat dat bij familieleden niet gepast is:

Ic had node strijt gehouden
Tegen u, had ics mogen ontgaen,
Mer gi spraect my te camp aen,
Doe most ic doen dat ic nood dede.
Doch heb ic hueschelic dair mede
Geleden so ic tegen u vacht
Ic en toende nye al al mijn cracht
Op u als off gi my vreemde waert.
Want wat die neve den oom spaert,
Dats grote reden ende wel staen.
Lieve oom, dus heb ic gedaen²⁰⁶.

Reynaert betuigt spijt van alle onwaarheden die hij over Ysengrim heeft gezegd:

Ende ic menedich ende truweloes
Tegen u geweest heb dicke,
Ende oec sel ic seggen wat sticke
Dat ic hebbe van u geseit
Anders dan duecht ende reckelicheit,
Dair heb ic valschelic aen gelogen.
Hoe soude enigen heer mogen
Meer eren gescien dan ic u biede?²⁰⁷

De vos waarschuwt Ysengrim dat hij geen overhaaste beslissing moet nemen. De wolf schiet er weinig mee op als hij Renaert doodt, omdat hij dan altijd op zijn hoede moet zijn voor Reynaerts familieleden en nageslacht:

Ghi most u altijd hueden dan
Voor mijn mage ende mijn geslachte,
Ende wat lage u aen die wachte?
Dair om is hi wijs ende vroet,
Die in synen toornigen moet
Hem niet en verhaest, mer wel te versien
Watter hem na off mach gescien.
Die wel versynt is in synen toren,
Dair is grote wijsheit in geboren.
Mennich dwaes van heten moede
Verhaest hem dick in over spoede,
Dair hem coomt groot scand en scade²⁰⁸.

Ysengrim doorziet de leugens van Reynaert en zegt dat de vos hem helemaal niets zou geven als hij hem liet leven. Alles wat de vos heeft gezegd is een leugen en Ysengrim durft de vete wel aan:

Ay, dief, hoe gern waerstu verlost.
Dat hoor ic wel aen dijn tael.
Du en gaefste my niet een eyer scael,
Waerstu van hier op dijn vri.
Al mochstu geloven my
Alle die werelt van goude root,
Ic en laet di niet uut deser noot.
Ic acht cleyn alle dijn magen;

²⁰⁶ vers 7217 – 7226.

²⁰⁷ vers 7255 – 7262.

²⁰⁸ vers 7269 – 7280.

Ic sel die veet wel dragen.
Al dattu hier hebste geseit
Is niet dan gevensde loosheit²⁰⁹.

Een ander zou er vast ingetrapt zijn, maar Ysengrim niet:

Had een ander dit verstaen,
Die niet en kende dijn dasen,
Du soutsten licht verdwasen,
Als hi hoorde u schoon loeyen.
Mer du verlieste hier al dijn floeyen,
Want ic versta te wel dijn tael ende logen.
Du hebste my so dic bedrogen,
Dat ic my wel huede voor dijn behoefte²¹⁰.

²⁰⁹ vers 7291 – 7301.

²¹⁰ vers 7307 – 7314.

Over de wolf

In beide verhalen komt de wolf over als een vraatzuchtig, kwaadaardig en onbetrouwbaar dier. Hij is vaak het slachtoffer van Reynaert, die hem met zijn listen keer op keer in de val laat lopen - bijvoorbeeld als hij gaat vissen op het ijs; bij de pastoor van Bloys; bij het huis met de kippen en bij de merrie met het veulen. Ysegrim leert er niet van, door hebzucht gedreven trapt hij er telkens weer in. Reynaert verdraait steeds de waarheid en blijft voor anderen geloofwaardig. Zo gelooft koning Nobel dat zijn drie onderdanen onder leiding van Reynaerts vader een complot tegen hem hebben beraamd.

De wolf delft het onderspit tegenover de vos. Reynaert slaagt erin door zijn taalgebruik de werkelijkheid te manipuleren, Ysegrim kan dat niet. Hij laat bijvoorbeeld het verhaal over de aap door Reynaert vertellen, uit angst dat hij het zelf niet goed zou doen. Uiteraard doet Reynaert geen recht aan de visie van Ysingrijn: de vos verdraait de werkelijkheid, ten gunste van zichzelf.

Ysegrim is egoïstisch en kan niet delen. Hij maakt afspraken met de vos om samen op jacht te gaan en de buit te delen, maar houdt zich daar niet aan. Hij eet alles zelf op en laat voor de vos hoogstens nog wat afgekloven botjes over.

De vijandschap tussen de vos en de wolf is traditioneel en komt ook in *Van den vos Reynaerde* en *Reynaerts historie* voor. Beide verhalen gebruiken allerlei "Europese" anekdotes en motieven.

In *Van den vos Reynaerde* wordt het voorgedaan, in *Reynaerts historie* wordt het gethematiseerd. In *Van den vos Reynaerde* is Ysingrijn nog niet zo'n opvallende tegenstander van Reynaert. Hij treedt samen met Bruun en Tybeert op en niet zoveel alleen en dient zijn klacht pas aan het einde in. Verder komt de vijandschap tussen vos en wolf in de ingevoegde verhalen voor. In *Reynaerts historie* staat de vijandschap door het eind van het verhaal veel meer centraal.

NIET-DIERGERELATEERDE LITERATUUR

I. Narratief²¹¹

Allegorische teksten

Die Rose van Heinric van Aken

Vertaling van de populaire liefdesgeschiedenis Roman de la Rose uit de periode 1300 – 1350.

Gevonden:

- Ic bem een van dien dieven, daer dEwangelien ave brieven, die alse een lam buten geet ende binnen es een wolf wreet (Rose 10977)
(bijbelcitaat Mattheus 7:15: Wacht u voor de valse profeten, die in schapevacht tot u komen, maar van binnen zijn zij roofgierige wolven)
- Waendi, die name een scaeps vel,
Ende daermede cleeedde wel
Den wolf here Ysengrime,
Wart in dauwe ocht in rime,
Dat hi en gene scaep en name,
Al wart dat hire onder quame,
Ende daeromme gave den scapen vrede,
al ware dat hire scaep scene mede?(Rose, 10435 - 10442)
- Ene vrouwe en soude pensen el danne te slachtene der wolvinnen (var. wulvinnen), die scape gaet stelen ende gewinnen (Rose, 12468)
- "Geselle, die sotte man kaytijf,
Die dus den wolven geeft sijn lijf,
Ende vol jalosie es,
Hi bedruet, des sijt gewes,
Onder hem sijn wijf te sere,
Ende wilt wesen altoes hare here,
Ende en laetse niet sijn vrouwe,
Gelijc hi hare gelovede trouwe (Vers 8879 - 8886)

Over de wolf:

- verwijzingen naar bijbelse vergelijking: wolf in schaapskleren
- wolf eet schapen, altijd

Fragment van 1200 vss. van de tweede vertaling van de *Roman de la Rose*.

Gevonden:

- No wulf no bere no lieberdinne, daer soo soget hare welpkine ne pleget so serech niet te sine no so verbeten no so fel als dwijf, dar soe vernemet, dat hare amijs of hare man ene nieuwe vriendinne heft vercoren (Rose, fr. L. 658)

Over de wolf:

- geen wolf, beer of luipaard met jongen is zo fel als de vrouw die ontdekt dat haar geliefde of man een nieuwe vriendin heeft.

²¹¹ De teksten in dit gedeelte zijn voor het grootste deel afkomstig van de cd-rom Middelnederlandsch Woordenboek.

Pelgrimage van der menscheliker creaturen

Vertaling uit de vijftiende eeuw van de allegorische trilogie van Guillaume de Digulleville.

Gevonden:

- Dat ic (Laster) ooc wel gelikende bin den wolf, die den scapen heeft gesleten opt velt (Pelgrimage 77d.)

Over de wolf:

- laster wordt vergeleken met wolf die schapen heeft verscheurd

(Ridder)romans

Historie van Troyen

Vertaling en bewerking uit 1264 van de Roman de Troie door Jacob van Maerlant

Gevonden:

- Des dorpers tale die seit, dat men den wolf heeft vonden, dat hi tzel cusset ten stonden door dorse wille dien hi minde (Troyen 4968 var)
- Nisus seid: Wolf, nu nem den loon van mynen groten rouwe ... nu maect u stap in die helle (Troyen 11030)
- Recht als een wolf hongherich seer
Loept onder die scape, myn noch meer,
Ende ghevast heft langhe tyt
Ende syns dancs nummer en onbyt,
Ende niet en roect wien dattet vernoye
Dat hy soe neemt syne proye,
Alsoe doet Achilles.
Wien soet gaet, hy en roect des.
Fel, erre ende al verwoyt
Heft hy syne vyande ontmoet,
Want daer hy tspeel beghint
Is hy die wolf diet al versclint. (Troyen, 24436 – 24447)
- Mer Pierus dat wederriet;
Hy seid dat docht hem goet nu ende echt
Dat men se groeve nae haer recht:
Het waer laster ende scade,
Waert dat men haer anders dade.
Dyomedes ontriet dat al;
Hy seid dat men se gheven sal
Te verteeren den quaden honden
Of den wolven in cortten stonden (Troyen, 30318 – 30326)

Over de wolf:

- in het tweede citaat is Wolf een aanspreekvorm, bedoeld als scheldwoord
- Achilles wordt vergeleken met een hongerige wolf: hij verslindt en doodt zijn prooi
- Discussie over het wel of niet begraven van doden. Dyomedes zegt dat ze ten prooi moeten vallen aan honden of wolven

Historien van Troyen

Volksboek, Nederlandse vertaling van Historia Trojana, gemaakt door Guido vander Columen, 1479

Gevonden:

- O grypende ende onversadich wolf, seker, dese spyse en sult ghi niet smaken noch proeven (Troyen Volksb. 19a)

Over de wolf:

- grimmig en onverzadigbaar (iemand wordt hiermee aangesproken)

Roelantslied

Ridderroman; rijm; dertiende eeuw

Gevonden:

- Die coninc beval G. die sciltwachte te doene ende T. dat hi sal die doden wachten, datse wolf noch lyoen en ghenaket noch griffoen (Roel. I, 390)

Over de wolf:

- T. moet de doden bewaken, om te voorkomen dat de wilde dieren hen verscheuren.

Roman van Limborch

Brabantse ridderroman, begin veertiende eeuw.

Gevonden:

- Doe was die vrouwe herde ongenedich
Den ridder, die herde onledich
Was in den striit om haren wille,
Nietemeer en hilt hi stille
Dan die wolf onder de scape doet
Daer hise vint onbehoet,
Ende vacht utermaten sere,
Ende Echites siin here,
Dat wonder te vertelne ware,
Soe dorebraken si die scare. (Limb. V, 1635 - 1644)

Over de wolf:

- De ridder houdt zich evenmin stil als de wolf onder de schapen doet: hij verslindt ze

Lancelot-compilatie

Middel nederlandse versie van de Koning Arthur-verhalen; dertiende eeuw.

Gevonden:

- Hi dede alse die hongerege wolf pliet
Alse hi die beesten vor hem siet,
Dat hise alle gaet verbiten
Ende eten ende sliten.
Dus dede Lanceloet, die niet en sparde
Dat hi geraken mochte mettien swarde (Lanc. 4, 20110 – 20117)
- Ic brachte heden gelaeden hout
Op minen esel in dit wout:
So datter een ridder gereden quam
Ic was [ver]verret als icken vernam.
Ic vloe daer ic tbosch dicts vant.
Doe quamen daer .vi. wolven thant
Dine worgeden ende beeten doet,
Hier omme es mijn rouwe so groet;
Want ic ne hadde hulpe negene

Sonder minen esel allene
Mijn broet mede te winnen, here. (Lanc. 2, 6348 - 6358)

Over de wolf:

- de hongerige wolf verslindt andere dieren
- wolven doden een ezel

Merlijn

Middelnederlandse bewerking in rijm van Jacob van Maerlant; periode 1415 – 1435.

- "God, Here!" sprac Blasys, "wat zegdy?
En es die lewe niet veel sterker dan
Ende meer oec ontsien daeran
Dan die wolf?" - "Ja hi", zeide hi doe,
"Ende dese woert horen myselven toe",
Zeide Merlijn, "nochtan en sal ic niet
Deser dinge my konnen gehoeden iet:
Met deser wolvinnen meent hi een wijf,
Die sint so bant den keytijf
Met woerden, die hi haer selve leerde,
Daer sine embermeer mede onteerde,
Als iu dit boeck hierna wel
Altemale van hem seggen sel" (r. 21807 – 21819)
- Doe sach hi dat twaelf wolve quamen
Wt siner kameren, ende gingen tsamen
Al, dene vor dander naer,
Metter soch licgen; doe vragede daer
Die keyser wat men metter soch sal doen,
Die daer der wolve so hadde geploen?
Doe seide men, datsi niet waerdich [en] waer
Te wanderne onder den lieden, maer
Dat van haer komet [en] sal men niet
Eten, ende verrechten se, als mense siet,
Te bernen, entie wolve mede;
Doe wordensi alle verbrant ter stede
Tenen hope. Dit dochte hem daer,
Ende doe ontspranc die keyser daernaer,
Maer niet en woude hi dat secgen nadat
Sinen wive in negener stat. (r. 26458 - 26473)

Over de wolf:

- leeuw is sterker en wordt meer gevreesd dan de wolf
- vreselijke vrouw wordt met wolvin vergeleken
- twaalf wolven hebben omgang met een zeug en worden verbrand. De wolven staan symbool voor negatieve mensen.

Merlijn-continuatie, Boec van coninc Artur

Lodewijk van Velthem, periode 1350 - 1400

Gevonden:

- Die .xij. wolve, here, nu hort,
"Die ghi ute uwer cameren s[a]get comen,
"Sijn dese .xij. jonfrouwen, heb i[c] vernomen,
"Die mijn vrouwe ont[hout h]ier nu;

"Maer en sijn gene jonfrouwen, [seg ic u;]
Het sijn alle man; [nu doet se dan]
"Ontcle[den, so weetti die waerheit daeran;]
["Ende, wetet wel, als ghi hier niet en sijt,]
"So liggen [se] bi haer talre tijt.
"Nu hebdi uwen droem gehoert." (vers 26805 - 26814)

Over de wolf:

- twaalf wolven zijn twaalf mannen, verkleed als jonkvrouwen. Het gaat dus om overspel.

Roman van Walewein

Middelnederlandse Arturroman door Penninc en Pieter Vostaert, tweede helft dertiende eeuw.

Gevonden:

- Daer so vacht die hertoghe mit sinen swaerde als een wulf, die noit en spaerde sine proy daer soe vor hem ghinc (Wal. 10668)

Over de wolf:

- vecht en spaart zijn prooi niet

Roman van Iechemias

Periode 1340 – 1360

Gevonden:

- *Fragment III, vers 1 – 51*
sach hi comen ene wolwinne.
ende enen wolf die met sinne
die kinder droegen hare straten
done wiste hi hoe ghelaten
hi riep dicke ha ha ha
ende liep den woluen na
laet hier die kinder beide gader
ende scoert mi ic bin hoer vader
ende laet mi steruen metten kinden
sine woudens hem niet onderwinden
ende liepen wech hare straten
sodat si den ridder laten
allene bliuen inden woude
ende liepen te hole also houde
alsi te haren hole quamen.
die kinder si doe beide namen
ende deedse liggen bi haren kinden
nu hoert wes si hem onderwinden
si waren der kinder also blide
dat si saten bi hare side
ende speelder mede vriendelike
dat woude god van hemelrike
hier moechdi horen wonder groot
die woluinne haelde hem broot.
alsi mochte ende leyd hem bi
ende alsi vernam so dat si
drinken wouden ghenc si leggen

bi hem dat wonder es te zeggen
 ende lietse zughen hare mamme
 somwilen van enen iongen lamme
 most si eten doer den noot.
 want selden mocht si hebben broot
 si mosten leuen bi zulker spisen
 als si hadden in zulker wisen
 alse wolue inden woude plegen
 maer sine mosten in geenre wegen
 gangen dor die wolvinne
 si toechde hem so grote minne
 dat icket qualike dar gezeggen
 jof oec in gheschrifte leggen
 maer dat vindic voren
 int latijn die wil horen
 hi mocht horen scone tale
 god die vermocht dat wale
 en was hem niet zwaer
 dus bleuen die kinder daer
 wonen inden wilden danne
 dat si van wiue noch van manne
 hadden helpe noch ander troest.
 lange tijt eer si verloest
 worden als ghi zult verstaen

Over de wolf:

- Een wolvin en een wolf dragen kinderen met zich mee. Een ridder wil dat ze de kinderen aan hem geven maar dat doen ze niet: ze brengen ze naar hun hol, waar ook hun eigen kinderen zijn. De wolven zorgen voor de kinderen alsof het hun eigen kinderen waren, en ze groeien daar op.

Roman der Lorreinen

Fragment van een riddergedicht; auteur onbekend; periode 1340-1360

Gevonden:

- *Vers 160 – 175*
 Mettien so versach hi saen
 Waer I wolf I hinde verbeet
 Al was die wolf I deel wreet
 Hi liet liggen dat ree calf
 Daer al stille meer dan half
 Ende es geuloen dor smans wille
 Ende liet dander liggen stille
 Nv es die graue daertoe gegaen
 Ende vant al warm doe nam hi saen
 Ende scoeres af I groet deel
 Ende leit op sine wonde algeel
 Ende es vort gegaen en wech
 Al omme enen anderen wech
 Die grijp es hem weder naer
 Geulgt maer doe sach hi daer
 Die beeste die de wolf verbeet
 Die gegreep hi gereet
 Ende essere mede ten neste geuaren.

Over de wolf:

- Een wolf bijt een hinde, maar laat haar jong met rust.

Historie van Margarieta van Lymborch

Volksboek uit 1516

Gevonden:

- Die vrouwe seide coopman die meninge is seer goet, die gouden roede beteekent onderstant van duechden voort tgemeente van den lande. want bi haer so groyde mijn neringhe ende tghemeen profijt. veriagende serpente / wolven / vol nijdicheden. metter gouden roede die welcke alle vloten bi haerder certeynnichede, want si een sterre lichtende was voor al dat lant van lymborch.

Over de wolf:

- slangen en wolven vol kwaadwilligheid worden weggejaagd: beeld van slechte mensen.

Historie van de borchgravinne van Vergi

Periode 1550 - 1570; bewerking van een Oudfranse versie.

Gevonden:

- Coemt wolven, leeuwen en wilde dieren,
Grijpende ghieren, serpente woedich,
Coemt slangen diemen niet en can bestieren,
Coemt sonder vieren, panthera seer moedich.{{268}}

Over de wolf:

- De burggravin roept de leeuwen, wilde dieren, gieren, slangen en panter om te komen, omdat ze wil sterven.

Geschiedenis

Spiegel Historiael - Jacob van Maerlant

Rijm; periode 1300 - 1325; ca. 91000 verzen. Leerdicht. De inhoud van het uitgegeven handschrift komt precies overeen met Maerlants aandeel in de vertaling en bewerking van het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais.

Gevonden:

- So ruumde die viant die stede, dolende (l. dulende) als wolf of vos, (lupus ululans et vulpecula ganniens) (Sp. II, 6,01-6,17, vers 54 - 55)
- (Hi) toegede die gelike das die wolf an die scape doet (Sp. II, 6,40-6,63, vers 12 - 13)
- Hi sprae: "God heeft mi te deser stat
Sine scaep te huedene gesat,
Ende ic werde na sijn gebod
Den fellen wolf vore mijn scaep cod." (Sp. II 3, 38 – 3,45, vers 61 - 64)
- Ende die sant antwerdde bi stade:
"Hongerech wolf, gereet te roeve,
Leere dat ende wel geloeve:
Hi en es niet arm, wie so hi si,
Wie dat in Gode rike si;
Want ewelijc es Gods rijcheit,
Die ic beghere, ende al gereit
Ben ic daeromme te latene dleven,
Op dat ons Here also wille geven." (Sp II, 4,33 – 4,48, vers 82 - 90)
- In Gallen stal een wolf ... eenen man tswert uten scoe (Sp. I 5, 25, 37)

- Selc heeft die cure (doet de keus)
dat een scaep es de god sijn,
selc osse, selc catte, selc een swijn,
selc roec, selc ghier ende selc den aren,
selc hont, selc ratte, selc wolf ende selc dorne
dat een wonder es te horne. (Sp. II, 7,14-7,31, vers 108 – 113)
- Int lant van gabinensen daer nare
Quam oec een wolf, die so groet
Van lechame was, dat sijns genoet
Nie ne wart gesien int lant. (Sp. IV, vers 66 – 69)
- Die vierde scare, die daer na quam
Dat[s] Artoys, als ict vernam.
D[o]je versach hi al sonder letten
Hoe hem die Vlaminge ondersetten.
Die grave dade hem wapen saen.
Doe quam daer een wolf gegaen,
Daer si Artoyse wapenen souden,
Dien hi lange hadde gehouden
Menigen dach, die Brune hiet.
Ende alse die wolf dit siet
Dat hem sijn here wapene dede
Jegen desen groten onvrede,
So spranc hi binnen inden rinc.
Dit was een wonderlike dinc:
Temet datmen hem die wapen anstac,
Quam die wolf diese emmer ave trac
Metten clauwen ende metten tanden.
Hartoyse werdene metten handen,
Ende sprac: "Brune, wats u gesciet?
Deser constumen en plaechdi niet,
Des en hebbic van u niet gesien!"
Die wolf(s) en wilde altoes niet vlien.
"Brune, Brune!" sprac hi mettesen,
Wi sellen onlange te gader wesen."
Alse Brune sach, dat niet bescoet
Wat hi op sinen here scoet,
So trac hi wech na desen keer.
Men wiste van hem daer nemmermeer. (V, 4,1137 - 4,2203, vers 1631 - 1658)
- Die wulve ende andre felle diere quamen uten woude ongiere, lopende daer indie
port (Sp. III⁵, 35, 11)
- Te hant horde men in die lucht een luut met wel groter vrucht alst leuwen waren,
wulven, beren (IV¹, 13, 75)
- Van hem seidemen ... dat eene wulvinne tallen male te hem quam voor sine zale (Sp.
III⁴, 30, 6.)
- Ic hebbe die scaep Gods sonder hoede dicken alse een wulf gescuert (Sp. III, 25, 36)
- Die wulvinne heeftene gewacht, alse die haerre proien ontbijt ende eischedse te tijt
(Sp. 24; 51; 58)
- Doe vant hi bi Gods genade ene wolvinne, die dorst hadde onsochte, diene leidde ter
hagedochte, daer si ter fonteinen dranc (Sp. II 3, 31. 88)
- In dOudenborch ende Overscelt,
Si hadden haer liede wel getelt,
Hadsijt wel dorren volbringen,
Si hadden gerne laten springen
Omtrent den wolf entie contreie,

- Ende tusscen der Scelt enter Leye,
Ghi weet wel waer ic wil wesen. (Sp. V, 4,2204 - 4,3335, vers 2956 - 2962)
- Doe sagic te aq[u]ilonen wert,
Daer mi worden geopenbaert
Vif steden staende, saen.
Die ene alse een hont gedaen,
Die virijn waer, sceen[t] [. .] daer,
Maer hine beelde niet vorwaer.
Na, dander was een leu na dit,
Van gedane tusscen sward ende wit.
Die derde alse .i. bleec pard,
Dat vierde alse .i. verken sward,
Dat vifte alse .i. wolf grijs,
Ende stond[en] gekeert in alre wijs
Te occidente[n] ward, godweet (Sp. V, 7,1245 - 7,2490, vers 1359 - 1371)
 - Gheete sijn daer vele int lant,
Lettel herten, alsict vant;
Wolven, vossen, quade beesten
En mach dat lant niet geleesten (Sp, eerste partie, (1,32-1,53, vers 23 - 26)

Over de wolf:

- dolende wolf
- wolf in relatie tot schapen
- hongerige wolf
- stelende wolf
- wolf die boven God verkozen wordt: beeld van het aardse leven
- wolf ontdoet man van wapens
- fel dier
- wolvijn met dorst die naar een fontein wordt geleid
- wolf = kwaad dier

Voortzetting van de Spieghel Historiael door Lodewijk van Velthem

Rijmkroniek, veertiende eeuw

Gevonden:

- Grijs heet hine daerom hier, omdat hi (de wolf) es ooc ongehier (VII, 18, 53)
- Na den wolf slachten (Velth. VII, 18, 57)

Over de wolf:

- vreeswekkend

Der leken spieghel

Leerdicht door Jan Boendale; 1330.

Gevonden:

- Die kindre (Remus en Romulus) werpmen beide in een haghe an die heide bi der Tybren, daer te hem eene wolfinne quam, diese zoghede ende hielt te live (Lsp. I, 42, 157)

Over de wolf:

- wolvijn zoogde Remus en Romulus en hielt hen in leven (vgl. Roman van Iechemias)

Divers

Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229–1476

Gevonden:

- In dier Insulen en werden nemmer nadre noch wolf gheboren (Ned. Proza 16)

Over de wolf:

- op die eilanden werd nog nooit een adder of een wolf geboren (dus: natuurkundige/biologische informatie)

Cronijcke van den lande ende graefscepe van Vlaenderen, gemaect door Jor Nicolaes Despars, poortere ende inboorlinck der stede van Brugghe, bacelier in die rechten. Van de jaeren 405 tot 1492.

Gevonden:

- Roupende .. met hongherreghe kelen wrake .. over zulcke gierighe onverzadighe wulven (Despars 1, 271)

Over de wolf:

- hebzuchtig, onverzadigbaar (slaat waarschijnlijk op stadsbestuurders)

Dat dyalogus of twispraeke tusschen den wisen coninck Salomon ende Marcolphus Nederlands volksboek uit 1501

Gevonden:

- Marcolf. Sere schier verdrietes hem die metten wolve die ploech drijft. (Sal. en M. 8)
- Marcolf. Wat den wolf doet dat passet die wolfinne (Sal. en M. 12)
- Weder hi (de wolf) scytet of hi bitet (Sal. en M. 13)
- Den slapper (l. slappen) scaper en sal die wolf gheen wolle cacken (Sal. e. M. 14)

Over de wolf:

- wie met de wolf ploegt, heeft daar spijt van (want de wolf is geen ploegdier)
- wat de wolf doet, komt de wolvin goed uit
- of hij nou schijt of bijt
- voor de slechte herder (namelijk: de herder die zijn kudde kwijt is) zal de wolf geen wol poepen

II. Lyrisch

Oudvlaemsche gedichten van de XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen, uitgegeven door Ph. Blommaert

Gevonden:

- Die wolf suect die priden (OVI. Ged. 1, 79, 434)
- Verwoet wolf, verdoemt ries, en ontfarmt u niet dies? (OVI. Ged. 1, 29, 2495)

Over de wolf:

- wolf zoekt prooi
- slechte wolf, verdorven, meedogenloos

Berlijns liederenhandschrift, Lied XXXXIV-LXXXVI

86 Minneliederen, uit de periode 1400 – 1425

Gevonden:

- *Vers 233 – 240*
Wer wil heyme laysen
dem wolf das zueze spil,
die herde vrucht der scaden,
jo, wanner hy bizen wil:
der lammer weer is cleyne,
cranc moeder der eren waer.
Miin fyoel crensel reyne,
jo, des moys ich nemen waer.

Over de wolf:

- de wolf verheugt zich over de schade die hij aanricht

Antwerps liedboek

Liedboek uit 1544, bevat 221 liederen. Het is een van de grootste verzamelingen wereldlijke liederen uit europa.

Gevonden:

- *52: Een nyeu liedeken*
Al ligghen wi nu in dit perket
Wi sullender noch eens uutraken
Wi zijn ghevanghen al teghen die wet
Dat deden ons des heeren knapen
Vijf wolven quamen daer om twee schapen
Si en hadden daer op niet gedacht
Si souden haren broeder ontschaken
Al om te betalen haer pacht (r. 17 - 24)

Over de wolf:

- er kwamen vijf wolven om twee schapen te halen

- *83: Vanden ouden Hillebrant*
So wie hem selven aen den ketel wrijft
Hi heeft gaerne vanden roet
So hebt ghi gedaen ghi ionghe helt
Hier teghen dinen wederspoet
Spreect nu u biechte
U biechtvader wil ic zijn
dats bistu vanden wolven
Ghenesen moecht ghi zijn

Wolven dat zijn wolven
Si loopen door dat wout
Ic ben een ionghe deggen
Gheboren uut griecken stout
myn moeder hiet vrou goedele
Een hertoginne fijn
Ende den ouden Hillebrant
dat is die vader mijn (r. 97 - 112)

Over de wolf:

- dat u van de wolven genezen mag zijn
- antwoord: wolven zijn wolven
(wolven slaat in dit geval op het Wolvingse geslacht van de familie van Hillebrant)

- *176: Vanden edelen Landtman*
Den armen landtman heeft menighen stoot
Die wolven fel van cleyngen gheruchte
Biten haer lieden beesten doot
Die vossen doen ooc also int pleghen
Al staet die menighe dit voor een cluyte
die wesels suypen die eyeren uute
den armen landtman heeftet al teghen (r. 59 - 64)

Over de wolf:

- wolven bijten beesten van landbouwers dood, ze zijn een deel van het leed van de boeren
- *201 Vanden Landtman*
Vossen fissauwen fluwijnen
doen zijn hoenders en ganssen stoot
die wolven wreet om schouwen
bijten coeyen en schapen doot
Wesels suypen so si pleghen
Sijn eyeren onghebroet
dus commet hem alle tseghen
den edelen landtman goet Daert etc (r. 66 - 73)

Over de wolf:

- wolven bijten koeien en schapen dood
- *LVIII. Vander heiligher kercken.*
Die heilighe kerck dat is sijn huus,
Hy heeftse ghereynt mit sinen bloede,
Al staet si nu in crancker hoede;
Want die heerders souden wesen
Entie scaep te gader lesen,
Om die savonts ter coeye te bringhen,
Die worden wolven in horen dinghen.
Die scaep die bliven onbewaert;
Want wye oncuysch ghenoechte gaert,
Die wort gulsich ende traech.
Dat is der kerken grote claech,
Dat die heerders dus verdolen,
Die die scapen sijn bevolen
Om wel te bewaren tallen stonden. (r. 174 - 187)

Over de wolf:

- vergelijking met de kerk: de herders doen hun werk niet goed meer en bewaken de schapen niet. In plaats van de schapen naar de kooi te brengen, veranderen de herders in wolven.

III. Discursief

Leerdichten

Die Dietsche Lucidarius

Leerdicht uit de veertiende eeuw

Gevonden:

- Al wer oec een mensch geboren
Van enen wolf, als wi horen
Ende oec ander beesten verslonden
Het soude verrisen tien stonden
Bede in vleesce ende in bloede
Ende oec comen vor Gode, den goeden (Lucid. 5585 - 5590)

Over de wolf:

- zelfs als een mens uit een wolf geboren zou worden, zou hij nog voor God komen

Rinclus

Leerdicht uit de veertiende eeuw, gemaakt door twee auteurs: Gielijs van Molhem schreef de strofen 1-97, de strofen 98-122 zijn het werk van een zekere Heinrec.

Gevonden:

- Ia selc es so verkeert in schine,
Dat hem gheeft alte groten pine
Doecht te hoerne, want hine caens verbeiden
Ende soect noetsaken elre tsine.
Hi peist: dune sels hier niet bliven,
Dermen spreect van salecheiden.
Men caent so soetelec niet geleiden,
Hine vliet alst scaep den wolf inder weiden;
Soe ruertenne de sonde met venine.
Mer die hen voegen ter sotheiden,
Derwert sietmenne gereiden,
Want dan alre ierst es hi an tsine. (Rincl. 61 - 72)
- Vore Gode en wert noyt wilsam
Noch ter werelt gichte, die quam
Van eere onbequamer hant, die stanc.
Wolf, voer Gode waenstu sijn lam
(Du, die den armen bes podersam),
Daer daflaet es ane belanc?
Dijn broet geefstu ter Gods hant,
Ghi sijt selve in tfiants gemanc.
Ghevenijnde gave noyt en bequam,
Mer dat vrient geeft vrient wel ontfanc;
Ende Gods recht sal sijn die danc
Na tsgeens herte, ute wien dat clam. (Rincl. 831 - 842)

Over de wolf:

- Wie moeite heeft om deugd te doen, vlucht weg als een schaap voor een wolf
- wolf, voor God doe je alsof je zijn lam bent (terwijl je het de armen moeilijk maakt) omdat je vergiffenis wilt. Je geeft aalmoes om er zelf beter van te worden. Dat telt niet, het is een vergiftigde gave.

Die Dietsche Doctrinale

Leerdicht veertiende eeuw, toegekend aan Jan Deckers

Gevonden:

- En es dat niet ombehoersam
Tsamen een wolf ende een lam
Alsoe es dat diet wel verstaet
Een goet mensche ende een quaet

Ende alsoe es des ghelike
 Een arm mensche ende een rike
 Alsoe die leu na sine maniere
 Verbit ende et cleine diere
 Ende clam voghele ghemene
 Eten die voghelkine clene
 Alsoe verteren die rike
 Darne in deser gelike
 Die arme altoes ligghen moet
 Onder des rijcs machtechs voet (Doct., boek II vers 1561 – 1574)

- Die ledighe ende wilde wolf (Doct. II, 147)
- Met wolven woont, met wolven huult (Doct. II, 85)

Over de wolf:

- wolf en lam samen is ongepast, net zoals een goed en een slecht mens dat samen zijn, of een arm en rijk mens, of een leeuw die tamme deiren eet.
- vrije en wilde wolf
- wie met wolven woont, huult met ze mee (*meehuilen met de wolven in het bos*)

Spiegel der sonden

Prozatekst uit het Oudenaardse handschrift

Gevonden:

- Die mijnne leidet si te staden in dit elleyndige dal daer veel gripender wolue in sijn, die alle die gene deren die hem iet tot deser hoger glorien willen keren. ({71})
- Noch seet Matheus: "als gi vast off bedingen doet, soe en sijt niet drovich als die ypocriten, die den wolf slachten, die van buten tonen als den scaep, mer van bijnnen loes is". van welken ons Matheus scrivet, vanden valschen propheten die tot u comen in clederen der scape, mer van bijnnen sijn si gripende wolve. (Hoverdie, 225)
- Ten vijften soude men dese sunde haten om der broederscap wil, die hier voer geseet is. Want wij sijn alle broedere ende sustere van enen vader ende moeder, ende die minsche doet contrari allen dieren Die een wolff den anderen niet en misdoet. Senica seet: "Mit quadertierenheit keert hem die een minsche ten anderen wart Die liebart en misdoet tot geenre tijt sijns gelijc van naturen Mer die een hont bijt den anderen, die hi te starck is, ende aldus slachtet hi den hont die den cleynen armen verslaet" {239}

Over de wolf:

- het ellendige (aardse) dal, waar grimmige wolven wonen
- verwijzing naar de bijbel, Mattheus 7:15: valse profeten die als wolven in schaapskieren naar mensen toe komen
- de ene wolf doet de andere niks (terwijl hij voor anderen zo wreed is). Mensen moeten daar een voorbeeld aan nemen.

Der minnen loep

Leerdicht door Dirc Potter; 1411

Gevonden:

- Onghevoech doet schant ontdekken
 Ende doet slapende wolven wecken,
 Dat sy so verre ende lude hulen
 Die daet en mach niet langher schulen. (3753 - 3756)

Over de wolf:

- onbehoorlijk gedrag laat schande ontdekken en maakt slapende wolven wakker (*variant op spreekwoord slapende honden wakker maken*)

Mellibeus

Dirc Potter; zedenkundig tractaat; periode 1475-1495

Gevonden:

- Daer om seit sinte augustin, dat die ghiringe mynsche is ghelijc den wolff. Want hoe hy meer versliet, hoe hij meer verslienden wil {97}.

Over de wolf:

- Sint Augustinus zegt dat gulzige mensen net zo zijn als wolven: hoe meer ze verslinden, hoe meer ze willen

Speghel der wijsheit of Leeringe der zalichede

Leerdicht van Jan Praet; eind dertiende eeuw.

Gevonden:

Lammes tonghe ende wulves herte bliven daer toe (*bij afgunstigen*) ooc niet vergheten (Praet, 1971)

Over de wolf:

- de tong van de zwakke en het hart van de wolf worden door de afgunstigen niet vergeten

Euangelien vanden spinrocke

Periode 1510 - 1530; satire op vrouwenpraatjes met veel verhalen over de duivel, tovenarij, geneesmiddelen, het huwelijk enz.

Gevonden:

- *Het ix. capittel*
Alsmen die honden hoert hulen soe behoortmen de ooren te stoppen want si bringen quade tijnghe maer die paerden behoortmen te horen neyen ende roepen Glose). Marion berquette seyde daer op. Alsmen die woluen hoert hulen. so soude een hem seluen stellen in goeden stade want het is een teiken van groter pestilencien toecomende bi orloge oft dieren tijt
- *Het x. capittel*
Als die woluen haer aes comen halen bi die steden of inden dorpen dats een teiken van dieren tide (Glose. Janne bagette seide daer op wanneer herten hinden oft enden comen weyen bi de dorpen of husen dat is een teiken van vollen iare

Over de wolf:

- als je de wolf hoort huilen, moet je je goed voorbereiden want dat betekent dat er een epidemie aan komt.
- Als de wolven hun aas bij de steden of de dorpen komen halen, komen er moeilijke tijden aan.

Religieus

Jans teesteye

Jan van Boendale, 1390 - 1410

Gevonden:

- Ende oec seghet Hi int ghemene:
Huedt u jeghen die ghene
Die hem in scapene cledre tonen

Dat si u niene verleyden noch honen;
Want hoe si hem van buten doen kinnen
Si sijn gripende wolve van binnen. (r. 3628 - 3633)

Over de wolf:

- hoed je voor de wolf in schaapskleren (bijbelcitaat Mattheus 7:15)

Dat boec vander wraken

Jan van Boendale, periode 1390 - 1410; apocalyptisch van toon

Gevonden:

- Prelaten dat sijn Gods herden
Ende oec die prochie papen
Ende tfolc dat sijn haer scape.
Also die herde sorghe draghen
Beyde bi nachte ende bi daghe
Om haer scape te bewarene al
Voer wolve ende voer ongheval (Deel 1, 295 - 301)
- Nu als tfolc dat ic vore seyde
Sit in sire weldecheyde
Ende naden vleesche leeft
Ende Gods vrese vergheten heeft
Ende altoes also waent staen
Dan selen werden ontdaen
Die porten daer die here groet
Alexander die Ioden in sloet
Die meer dan .ijm. jaer
Ghesloten hebben gheweest daer
Die hi daer in sluten dede
Om hare grote ondadechede
Ende om haer onnuttelijc leven
Dat si sonderlinghe bedreven
Al was Alexander een tyran
Hi verbat Gode nochtan
Dat dese Ioden besloten worden
Daer si niet sint wt en torden
Dese Ioden met groten hopen
Selen wt comen ghelopen
Inder ghelike ende inder ghebaren
Oft verwoede wolve waren
Ende alt volc van groter duchte
Sal hem maken ter vluchte. (Deel 2, 926 – 949)

Over de wolf:

- geestelijken zijn de herders en het volk is de schaapskudde. De herders moeten zorgen dat de schapen worden beschermd tegen de wolven en tegen het ongeluk.
- Alexander heeft de Joden opgesloten vanwege hun misdadigheid en hun slechte leven. Al was hij een tyran, hij vroeg aan God of de Joden opgesloten mochten worden want anders zouden ze in groten getale uit komen lopen, alsof ze dwaze wolven waren. Dan zouden alle mensen van schrik op de vlucht gaan.

Vaderboek

Vaderboek of Levens van Heiligen, geschreven door Limburgse minderbroeders.

Gevonden:

- Eyn wolf hulende off eyn wolfynne grensende (Vaderb. 114a)

Over de wolf;

- huilende of grijnzende wolf (bek opengesperd)

Middel nederlandse sermoenen

Midden zestiende eeuw; Gelders-Overijssels; preken.

Gevonden:

- (Si is) van bynnen nyet dan een gripent wolf (Hs. Serm. G. 257b)

Over de wolf;

- zij is van binnen een grimmige wolf

Getijdeboek S.

Middel Nederlands brevier, omstreeks 1475 geschreven te Delft; religieus.

Gevonden:

- Die wolf sel wanderen mitten lam ende die lybaert mitten hoke (Getijdeb. S. 26a)

Over de wolf:

- de wolf zal wandelen met het lam en de panter met het bokje (*Bijbelcitaat Jesaja 11:6: Dan zal de wolf bij het schaap verkeren en de panter zich nederleggen bij het bokje*)

Johannes Brugman

Uittreksel uit een mystisch tractaat

Gevonden:

- Die wolf gaet quijt ende dat lam moet dat ghelach betalen (Brugm. 2, 361 vlg)

Over de wolf:

- de wolf gaat vrijuit en het lam moet betalen, de zwakke is de klos

Eene disputacie van onzer Vrouwen ende van den heilighen Cruce

Eén van Maerlants Strofische Gedichten; gesprek tussen Maria en het Kruis.

Gevonden:

- Die mine erve dus grijpt an, die ic met minen bloede wan, dats een wulf, gheen heerde. Hevet hi die rente, dan hem ne roect waer die wulf ran, die dat scaep verteerde (Disp. 365)
- Welc (schaap) ooc so die wolf verdoet, eest van den herde onbehoet, hi (de herder) gheldet tsire scende (Disp. 381)

Over de wolf:

- als de wolf een schaap neemt dat niet door de herder wordt beschermd, is dat de schande van de herder
- wie mijn erfdeel in bezit neemt, is een wolf en geen herder (= *hebzucht*).
- Als hij zijn beloning heeft, let hij niet meer op waar de wolf die het schaap verteerde naartoe rende.

Der kerken Claghe

In: Jacob van Maerlant's Strophische gedichten

Gevonden:

- Si doen hen alse meesters horen:
Si craken ons die note voren,
Selve sueken si tcarnel.
Aldus doen si tfolc verdoren,
Dien si souden leven voren
Ende bewisen goet bispel.
Hoe vele saets dat blijft verloren
Op den steen ende onder den doren,
Dat seit die Ewangeliste wel.
Om dat die herden nu sijn doren
Ende met weelden hen versmoren,
So sijn die wolve nu rebel,
Nidech, ghierrech ende fel. (strofe 4, r. 40 – 52)
- Hoe menech wolf es nu haerde
Onder die scaep van groter waerde,
Daer Cristus omme storte sijn bloet.
Die die waerheit niet en spaerde
Ende sprake als die onvervaerde,
Hem quame menich fel ghemoet.
Corte rocke, brede swaerde
Sijn nu nuwe, ende langhe baerde -
Trouwe es ghetrocken onder voet -
Ghierecheit ende hovaerde,
Diere cledere, hoghe paerde.
Opter heilegher Kerken goet
Toont nu menech fieren moet. (Kerk. Cl., strofe 5, r. 53 - 65)

Over de wolf:

- omdat de geestelijke leiders dwaas zijn en met weelde worden overladen, zijn de wolven rebels, vurig, gulzig en fel
- geestelijken worden met wolven vergeleken

Rijmbijbel van Jacob van Maerlant

Bijbelvertaling in de volkstaal, 1271

Gevonden:

- Onse Here seide: Nu sendic u alse scaep, die onder wulve gaen (Rijmb. 22782)
- Want de duvel heeft also wale zinen pape als zinen cnape; zi gaen gheminghet al te male als wulven hier doen onder scape; zi hebben in woorden lams maniere, maer zi sijn wulven in die daet, 2423.
- Rovende wolf dat hine (*Benjamin*) hiet, want sijn geslachte gherne vacht, (Rijmb. 3344)

Over de wolf:

- Jezus zond zijn discipelen als schapen onder de wolven (Mattheus 10:16)
- De duivel heeft zowel zijn geestelijken als zijn knechten. Ze mengen zich als wolven onder de schapen. In woorden hebben ze de manieren van lammeren maar in daden zijn ze wolven.
- Rovende wolven

Het leven van Jezus

Een Nederlandsch handschrift uit de dertiende eeuw.

Gevonden:

- Alse hi (de huurling) den wolf siet comen, so vliet hi ende begheft de schaep ende dan grijpt de wolf ende scheidt de schaep (L. v. J. c. 181)

Over de wolf:

- wolf doodt het schaap

Luikse leven van Jezus

Periode 1315-1335

Gevonden:

- De goede herde leuert sine ziele ouer sine schaep. Mar de gemidde knecht ende die nin es herde ende dis proper dat de schaep nin sijn, alse hi den wolf siet comen, so vliet hi ende begett de schaep, ende dan grijpt die wolf ende scheidt die schaep. (158 - 193; 181)

Over de wolf:

- de goede herder heeft alles over voor zijn schapen maar de gehuurde knecht die geen herder is, vlucht weg als hij de wolf ziet komen. Dan grijpt de wolf het schaap en doodt het.

Werken van Jan van Ruusbroec

Bevat onder andere: Boec vanden twaelf dogheden; Spieghel der ewigher salicheit; Vanden kerstenen ghelove.

- **Gevonden:**

De ghiereghe wolf verbitse (de schapen) doot op den velde (Ruusb. 2, 178)

Over de wolf:

- de gulzige wolf bijt de schapen dood

Vanden twaelf beghinen

Jan van Ruusbroec, periode 1500 - 1520

Gevonden:

- Want si scoeren die wandt der wet der Evangelien, ende die wet des levens ons Heeren Jhesu Christi; maer si gaen besiden inde coye, met crachte oft met ghewoude, met ghewapender beeden, met giften, oft met heilighen schine ende met gheveynstheiden; ende die en sijn noch scapen noch heerderen, maer gripende wolve, dieve ende mordenaeren, want si dooden, si roven, ende bederven die-gheene die onder hem sijn, ende sijn oersake ende begin van menigher sunden, dies si selve niet en weten. {4,121}
- Die rijcke eeten ende drincken des hem ghelust; si sijn wel ghecleedt; ende gaderen scat, ende sy gheven den armen luttel oft niet. Al hebben die bi hem sitten hongher ende dorst ende groot ghebrec, sy en achtens niet. Selcke prelate ontrecken haren convente vanden ghemeynen goede, daer sy haer heerheit mede pleghen, als oft haer eyghen ware ende van hueren vorderen bleven. Dit en sijn niet ghewarighe herden, maer gripende wolve, die niemen en sparen, ende dat ghemeyne goet Gods qualijc verteren. {4,144}
- Hy sendt syne discipule in de werelt als lammere onder wolve: si en willen boven niemene domineren; sy sijn de minste in haer ghevoelen; leven in hoverdien en mochte in hen niet comen, al soudt hem al die werelt vromen. {4,209}

Over de wolf:

- De geveinsde leiders overtreden de wet van de evangelieen en de levenswet van Christus. Het zijn geen schapen of herders, maar grimmige wolven, dieven en

moordenaars die doden en roven. Ze bederven degenen die onder hen zijn en zijn de oorzaak en het begin van vele zonden.

- Zulke in luxe levende geestelijken zijn geen betrouwbare herders maar grimmige wolven, die niemand sparen en Gods gemeengoed slecht aanwenden
- Hij zendt zijn discipelen in de wereld als schapen onder de wolven (Mattheus 10:16)

Het Biënboec van Thomas van Cantimpré

Exempelboek.

Gevonden:

- Een mensch, die vanden wolf eerst gesien wert, wert gestillet ende gehindert inder stemme van den scadeliken aensien, ende al isset, dat hi heeft wil te roepen, hi en heeft nochtan der stemmen geen macht (V. d. Vet, Biënb. 163)
- Wanneer die wolf die stralen sijnre ogen enen mensch insendet, so verdruget hi ter stont die rescap des menschen gesicht, ende als die verdruget sijn, so verdruget (intr.) die rescap der spraec, ende also wert hi heesch (V. d. Vet, Biënb. 163)

Over de wolf:

- mens raakt stem en zicht kwijt door wolf (vgl. *Der Naturen Bloeme*)

Blome der Doechden

Dirc Potter; vijftiende eeuw. *De Bloem der Deugden* is samengesteld uit de Bijbel, Aristoteles, Seneca en de Kerkvaders. Elk hoofdstuk behandelt een deugd of een ondeugd.

Gevonden:

- Vanden gheveisden luyden alse dese ypocriten ende lollarden [ende susteren die heilich schijnen van buyten] daer af seg ic dat sij boeser sijn dan venijn te weten die niet en sijn inden daden soe haer ghebaer schijnt van buyten daer alte veel ghebrex in valt. want sij haerre vele eens wolfs herte draghen onder een lamshuyt [als decke ondervonden is dat sij heymelic des vrijdaghes vleesch aten ende vuyle oncuysche vergaderinghe plaghen te hebben mitten susteren ende beghijnen] {71}.
- Den wolf diet al mint (l. nimt) dat hi becrachtighen mach tot sijnre vullinghe (Blome d. doochd. 77)

Over de wolf:

- valse vromen zijn als wolven in schaapskleren, ze doen stiekem wat niet mag
- de wolf neemt alles wat zijn maag kan vullen

Handschrift klooster van Diepenveen

1524; zusterboek.

Gevonden:

- Die mytten wolven ommeget, die moet mytten wolven hulen (Diepenv., 314)

Beeld: wie met wolven omgaat, moet met ze meehuilen

Tien plagen en tien geboden

Opgenomen in: Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw.

Gevonden:

- Die tot u comen in lams ghewaet ende sijn doch binnen wolvelijn (Tien Pl. 1082)

Beeld: wolf als lam verkleed

Middel nederlandse Marialegenden

Verspreide Marialegenden, in twee delen verzameld.

Gevonden:

- Heer rechter ghevet oordel ende sentencie over dese, niet als over een bisscop, mer als over een wolf, niet als over een herde, mer als over een rover ende bevlecker uwer maechden (Marialeg. I, 176)
- *Exempel*
Item een ander exempel lesen wy dat in sinte bernaerts oerden was een ionghelinc die novicius was. wien sijn suster op een stont besochte[.] doe sij voir die porte was ende hadde gheerne ghesproken haren broeder. so seide die abd totten novicium "broeder het is beter dat ghi uwe suster niet en spreect. op dat sij u niet hinderlijc en sij". Doe antwoerde die novicius segghende "vader ic dancke god dat ic gheennen wille en hebbe om wt te gaen. laet my spreken mijn suster want ic bin sterck ghenoech al woude sij my verleyden". Also ghinc hij en sprac met sijn suster. Mer sijn suster sprac hem soe suetelijc toe dat hij met hair wech liep. Doe quam een wolf wten bossche hen te ghemoete diese beide doode. Men en wiste dair ontrent niet te segghen van eenighen wolven. siet hoe quaet ende sorghelijc eest datmen mariën niet volstantelijc en blijft dienende.
- LXIII Op der voerghenoemder borch woende een eerbare devote vrouwe gheheten iutta Dit is die selve die maria die moder gods claghede dat hoer dat wijf smadeliken toe ghesproken hadde Ende mit reden claghede sijt hoir want si plach den selven beelde veel eren te doen Op een tijt doe hoir ionghe dochter die si bestaet hadde te voeden inden naesten dorpe een kijnt van drien iaren liep spelen op den velde doe quam daer een wolff daert sommighe luden saghen ende nam dat kijnt bi der kelen ende sloecht op sinen rugghe ende liep daer mede inden naesten bosch Sommighe luden liepen nae en riepen mer si en vorderden niet Een mensche liep opter borch ende seide der moder daer si ander taefel sat dat die wolff hoer kijnt ghenomen hadde Si wert seer bevaren ende seide "Trouwen die wolff en heeft mijn kijnt niet ghegeten" Ende si stont op vander taefele mit groter droefheit hoers herten Ende ghinc in die capelle ende nam dat beelde onses behouders wt den scote sijnre moder ende stont voir dat beelde onser liever vrouwen en wtstortende veel tranen seide si dese woerden "lieve [vrouwe] ghi en selt iu kijnt nimmer meer weder crighen ten si dat ghi mijn kijnt ghesont weder ghevet" Ende siet die wonderlike godertierenheit der coninginnen des hemels recht of si anxt hadde hoers kijndes te verliesen weert sake dat dat wijf hoer dochter niet weder en creghe soe gheboet si alte handes den wolve ende hi liet dat kijnt onghequetset gaen want veel menschen volgheden die voetstappen des wolve
op dat si dat selve dat si vijnden hadden connen vanden kijnde mochten begraven hebben Ten lesten vonden si dat kijnt al ghesont gaende inden bosche Ende si vraegheden hem waent quam ende dat kijnt seide als een kijnt "Die mummaerd heeft my ghebeten" ende si vonden noch die teykenen der tanden des wolve in sijnre kelen die tot enen ghetughe des groten myrakels daer in bleven Doe brochten si die dochter totter moeder Ende althant doe sise ghesont sach soe liep si mit groter bliscap ende danckaerheit ende brochte den beelde onser vrouwen hoir kijnt weder in hoer scoet ende seide "Want ghi mi mijn dochter weder ghegheven hebt soe gheve ic iu weder iuwen soen" Dat is my gheseit van heer hermen den abte van sinte mariën stede die dit ioncfergen ghesien hadden ende hoerde dese dinghen vander moders monde ({256 - 257})

Over de wolf:

- een rechter moet oordeel geven, niet als over een bisschop maar als over een wolf (dus: over een slechte bisschop)

- als men Maria niet steeds trouw is, gebeuren er erge dingen. Dat blijkt uit het avontuur van een jonge novice, die zich door zijn zus liet verleiden en werd doodgebeten door een wolf.
- de dochter van een vrome vrouw wordt door een wolf meegenomen. De vrouw gaat naar een kapel en neemt het beeld van Jezus mee uit de schoot van zijn moeder. Ze zegt dat als ze haar kind niet terugkrijgt, Maria haar eigen kind ook niet terugkrijgt. Het knid van de vrouw wordt teruggevonden in de bossen, met sporen van de tanden van de wolf in haar nek. De vrouw brengt het Jezusbeeldje weer terug naar de kapel.

Enaamse codex – Sinte Eustace

Verzamelhandschrift; eind dertiende eeuw geschreven in de abdij van Ename.

Gevonden:

423, vers 15 – 424, vers 61

[Van sente Eustace]

Alsoe hi ouer dat water quam;
 Tkint setti opten oeuere neder
 Om dander kint so ghinc hi weder
 Alsoe hi quam in midden dier riuere
 So sach hi daer doe wel sciere
 Wel sere loepen enen liebaert
 Met sinen kinde te bossce wart
 Doe wantroesti hem seluen sere
 Ne waer bi den wille van onsen here
 Quam hi te hem seluen weder saen
 Doe soudi vort hebben ghegaen
 Om dander kint dat daer noch stoet
 Jn danderside ouer die vloet
 Doe quam geloepen tier seluer stont
 En wolf die in sinen mont
 Ghegreep sijn kint ende wech droch
 Alsoe hi dat sach hem seluen hi sloech
 Hi wranc sine hande ende trac sijn haer
 Ende dreef harde groet mesbaer
 Hi wilde hem seluen hebben sin leuen
 Ghenomen ende in dwaeten sijn bleuen
 Ne waer onse here sine gratie seende
 Jn [hem] so dat hi hem bekende
 Entat hi vten watre ghinc
 Sonder te doene quade dinc
 Nv latic van eustaese al stille
 E[n]de vort nu hier segghen wille
 Alsoe hic in de scriftu[r]e las
 Hoet der naer met sine[n] kindren was
 Alsoe die liebart hadde [ghe]nomen
 Sijn een kint doe hadd[en]t vernomen
 Herden; die dar waren op die heide
 Die een doe toeten andren seide
 Laet ons volghen naer ter vaert
 Met onsen honden na desen liebaert
 Hic hope an ghode dat wine saen
 Sullen hebben van dien kinde gedae[n]
 Die herden volgeden naer wel sere
 Dat dede ghod onse lieue here

Die liebart saen dat kint hi liet
 Neder vallen so dat het niet
 Ghequetst was in eengher stede
 Want; scoene miracle ghod daer dede
 Dat kint doe die herden namen
 Met hem sijt leeden dan si quamen
 Daer naer stappansstede sijnt
 So nam een wolf dat ander kijnt
 Doe quamen gheloepen die acker lieden
 Die den wolf doe van hem scieden
 Ende quetsinghe ne hadde oec ne gene
 Niewerinc no groet no clene
 Si namen dat kint bider hant
 Ende leedent met hem altehant
 Dus waren si verloest tyer noet
 Die kinder bede ende van der doet
 Hier af ne wiste niet eustaes
 Bedie so riep hi dicken aylaes
 Hi wiste [ett]el waer si waren
 Ende sine kinder ghevaren
 [Hi] waende w[...]
 Dat si doet waren [...]

Over de wolf:

- Twee kinderen, die Sint Eustace probeert door het water naar de overkant te brengen, worden meegenomen door een luipaard en een wolf. Sint Eustace is bang dat de kinderen gedood worden, maar ze worden gered door de tussenkomst van God.

Berijmd commentaar op het Hooglied

Periode 1375-1400

Gevonden:

- CLXXVJ HOE MEN NV UAN GODE SLAEPT
 Het is nv al openbare
 Dat inder werelt harentare
 Alle quaetheit is ghestaen
 Entie doget sere vergaen
 Prelaten bisscoppen ende papen
 In allen goeden werken slapen
 Si soeken hairs liues gemak
 Ende penninghe in haren sac
 Si sien den wolf onder den scapen
 Mer si liggen ende slapen
 Ende keren niet den groten scade
 Dien die duuel sonder ghenade
 Doet: dair om slapen si
 Des wart alle quaetheit vri

Over de wolf:

- Geestelijken zoeken hun gemak, hebben geld, zien de wolf onder de schapen maar slapen gewoon door.

Gedichten van Willem van Hildegarsberch

Periode 1470 - 1490

Gevonden:

- *Gedicht 79, vers 307 – 309*
Want God is machtich alre dinc.
Corter dan een oghewinc
Maect hi vanden wolf een lam.

Over de wolf:

- God is almachtig. In minder dan een ogenblik maakt hij van de wolf een lam.

- *Gedicht 120, vers 13 – 16*
Die sijn scaepkijs wel behoet,
Dat hem die wolf gheen schade en doet.
Wye den wolf sijn schapen bevelt,
Die en is ter wijsheit niet ghestelt.

Over de wolf:

- Wie goed voor zijn schapen zorgt, zorgt ervoor dat de wolf hen geen kwaad doet.
Maar wie zijn schapen toevertrouwt aan de wolf, is niet goed wijs.

Handschrift St. Agnes Convent

Gevonden:

- Op dat die gripende wolff niet aen en ghae des Heren cudde (Kloosterr. 354)

Over de wolf:

- Grimmige wolf mag Gods kudde niet aanvallen

Des Coninx Summe

Middel nederlandse bewerking in proza uit 1408 van de *Somme le roi*, een voor Filips de Stoute samengesteld biechtboek. In dit boek worden onderwerpen als de zonden, de Tien Geboden en het Onze Vader behandeld.

Gevonden:

- Dese seste rovers sijn dese grote prelaten ende dese provisoren ende anders officiers der prelaten. Dit sijnse die die arme luden bescudden souden ende harden heten souden onder die scapen, mer tsijn grypende wolven worden ende sceren ende villen ende crenken ende vretense, diese hoeden ende verwaren souden. (Con. Somme, 83)

Beeld: geestelijken worden vergeleken met grimmige wolven, die arme mensen afpersen, villen, benadelen en opeten, terwijl ze ze zouden moeten beschermen en verzorgen.

Lectionarium van Amsterdam

Dit handschrift is ook bekend onder de naam *Handschrift van 1348*. Naast de lectionariumtekst bevat het handschrift ook nog onder andere een sermoen van Heinrijs van Clevan, een mystiek traktaatje met de titel *Sequere me* en een geestelijke brief.

Gevonden:

- Dese ewangelie leestmen up den selven dach ende beschrijft Sinte Matheus int x capitel. [Mt. 10: 16]
In dien tiden seide Jhesus sinen jongren: Siet, ic sende u alse scaep in midden der wolven. Weset dan vroet alse serpente ende simpel alse die duven.

(Zie, ik zend u als schapen midden onder de wolven; wees dan voorzichtig als slangen en argeloos als duiven)

Over de wolf:

- bijbelcitaat schapen onder de wolven

Leven van Sinte Clara

Periode: 1500 - 1520. Middelnederlandse bewerking van de 'Legenda Sanctae Clarae Virginis'.

Gevonden:

- *Hoe dat Clara doer vermaningen Sinte Francisci ginc ter kercken opten palmdach. Dat X capittel.*
Haestlijc met bliden moede quam sij tot Franciscum. Ende hij, om dat die spiegel des onbevechten herten voert meer metten vulnis der warelt niet en souden worden besmet ende metten sonden des waerliken levens bevecht, soe haeste hij als een goet herder om Claram uut te leiden vanden beet der wolven ende van deser duyster warelt al heel haere te vervremden. (kap. 01-29)
- *Exempel*
Die wrede wreetheit der gripender wolven plach den menschen zeer te quellen, ende dicwil vallende menschen soe plaghen sij hem te voeden met menschen. (kap. 30-50, exempelen)

Over de wolf:

- Franciscus is de goede herder, die Clara wegleidt van de wolf.
- De wreedheid van de grimmige wolven kwelt de mensen.

Tafel van den kersten ghelove

Dirc van Delf, 1480. Een overzichtswerk over het geloof en over de wereld.

Gevonden:

- Dese gulden rose die daer wast inden gaerde des gheesteliken herts sel omghetuunt wesen mit doornen, dat die wrede beesten, dat sijn die seven hoofsonden daer niet toe en crupen ende den hof der herten niet om en wroeten ende die rosen scoeren ende riten of onder die voeten vertreden; als sijn dese: [die lewe der hoverdicheit], die hont der nidicheit, die wolfs des toorns, die esel der traechheit, die eghel der ghiericheit, die beer der ghlsicheit, die swijn der oncuscheit (zomerstuk, kap. I-V, {43})
- Het gheschiede te Viennen in Oostrijc int iaer ons Heren vierhondert ende achtenvijftich onder des keysers. Leo tiden soe grote aerdbvinghe ende hemelsbrant opten heiligen paaschdach, dat oec die beesten, wolven ende ander ghedierten quamen mit groten ghetale inder stat uuten busschen ende aten ende beten die luden, dat hem dat volc niet en conde beschermen. (zomerstuk, kap. XIII-XV, {213})
- Die derde saeck is, want dese sonde gescien so rechte wredelic, gelijc als Anselmus seit: also dick als een mensche den anderen aftersprect, soe bitet hi mit hondes tanden, welke wonden en mogen niet ghebuetet werden sonder des ghenen haer, diet ghebeten heeft, dat is sijn weder roepen. Ende om grof wredicheit ende felheit deser sonden, so gelijctse Iheronimus een gripende wolfin, die haer van anderen dierten seer verandert, omdatsi van hairs gelijcs vleisch wart ghesadet, als oic dese afterspraker doet, mer alsoe veel zwaerre ende felre. Die wolf aenvaert den levende wolf ende slindet sijn versche vleesch; dese afterspreker bitet den mensche, die doot is, ende et sijn vule vleesch. (winterstuk, kap. XXIX-XXXIII, {220})

Over de wolf:

- een van de zeven hoofdzonden is de wolf des toorns
- tijdens een grote aardbeving komen de wolven en andere beesten uit de bossen en eten en bijten mensen
- mensen die van iemand kwaadspreken, bijten met hondentanden. De wonden kunnen alleen genezen met het haar van de bijter, dus als de kwaadspreker zijn woorden herroept. De wreedheid van deze zonde is te vergelijken met een wolvin die wolvenvlees eet, maar is nog erger. De wolf aanvaardt de levende wolf en verslindt zijn verse vlees, de kwaadspreker bijt de dode mens en eet zijn vuile vlees.

Noordnederlandse Historiebijbel

Historiebijbel uit de eerste helft van de vijftiende eeuw

Gevonden:

- *Hoe Groet Alexander geboren wort ende voert regneerde*
Daerna doe quamen si tot enen zee, die was also soet als honich. Daer wouden si wat rusten. Des nachts doe quamen die leeuwen, beren, wolven ende ander dieren ende daer quam een groet vreselic dier ende verbeet een deel volcs. Mer ten lesten doe slogen si dat doot. Daer vlogen grote vledermusen als gansen, die beten die luden die nosen of.

Over de wolf:

- er kwamen leeuwen, beren, wolven en andere dieren aan en ook nog een groot vreselijk dier.

Delftse bijbel

Het eerste gedrukte Nederlandstalige boek in Nederland; 1477; bevat alleen het oude Testament.

Gevonden:

- *PROPHETIA HABACUC*
Sijn paerden sijn lichter dan die alre snelste dieren ende snelre dan die avont wolven. (*bijbelcitaat Habakuk 1:8: sijn paerden sijn vlugger dan panter, en sneller dan avondwolven*)
- Hare princen sijn in midden haer als wolve die haer proeye begripen om bluet uut te stortten ende om die zielen te verliesen ende ghierichlijc gewin na te volgen. (Ezechieel XXII) (*Bijbelcitaat Ezechieel 22:27: De oversten sijn er als roofgierige wolven, die bloed vergieten en mensen in het verderf storten om zichzelf te bevoordelen.*)

Over de wolf:

- verwijzingen naar bijbelcitataten uit Habakuk en Ezechieel.

Noordnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament

Johannes Scutken, 1399

Gevonden:

- Ende siet, ic seynde u als lammer onder die wolve (Lucas X, {86})
(*Lucas 10:3: Gaat heen, zie, Ik zend u als lammeren midden onder wolven*).
- Ic weet, dat na mynen heen sceyden gripende wolve [onder ju] sullen in comen, die den kudde niet sparen en sullen, ende uyt ju selve sullen manne op staen, verkierde leringhe sprekende, op dat si jongheren na hem verleyden moghen. (Handelingen XX, {175})
(*Bijbelcitaat Handelingen 20:29: Zelf weet ik, dat na mijn heengaan grimmige wolven bij u zullen binnenkomen, die de kudde niet zullen sparen; en uit uw eigen midden*)

zullen mannen opstaan, die verkeerde dingen spreken om de discipelen achter zich aan te trekken.)

Over de wolf:

- verwijzing naar bijbelcitataten uit Lucas en Handelingen

De vier evangeliën (Zuidnederlandse vertaling) - Matheus

Periode: 1380 - 1400

Gevonden:

- Wacht u vanden valschen propheten, die te u comen in clederen der scape, maer van binnen sijnse roevende wolve (VII). (*bijbelcitaat Matheus 7:15: Wacht u voor de valse profeten, die in schapevacht tot u komen, maar van binnen zijn zij roofgierige wolven*)

Over de wolf:

- verwijzing naar bijbelcitaat uit Matheus

De vier evangeliën (Zndl. vert.) - Lucas

Periode (1380 - 1400)

Gevonden:

- Gaet, siet, ic sendde u alse lammere onder de wolve (*bijbelcitaat Lucas 10:3: Gaat heen, zie, Ik zend u als lammeren midden onder de wolven*)

Over de wolf:

- verwijzing naar bijbelcitaat uit Lucas

Pseudo-Bonaventura Ludolfiaanse Leven van Jesus

1409

Gevonden:

- O onnosel lam Gods, wat ghemeens hadstu mitten wolve? Wat ghemeens heeft Cristus ende die duvel? [XXVIII, {161}]

Over de wolf:

- Onnozel lam Gods, wat heb je gemeen met de wolf? Wat hebben Christus en de duivel met elkaar gemeen?

Horologium [Boek 1, 9-13]

Henricus Suso, periode 1340 - 1360. Verzameling sermoenen van grote invloed.

Gevonden:

- Van reynicheden, die een chierheit is alre doeghde en es niet orboerleec en doech niet vele ghesproken dan alluttel: ach, dat ment segghen mach, dat is alsoe die ionge lammerken vlien die wreede wolve ende ten herde wairt lopen ende wanen van hen bescut siin; dat si dan vele sorgherliker gevaen worden, ende alsoe si wanen ontvlien den wilden wolven dan soe wordense van den tammen wederen heimelike gewondet totter doet ofte temael gedoedet. ({1,166})
- Die dranckere ende die leckaerde die haren buike na sinen ghelost dienden, worden dair alsoe hongherighe honde ende wolve met oertollegghen hongher ghepiint ende met onverdrachliken dorst ghequelt ende begeerden ene cleine druppe waters op dat haer tonghe een luttel vercoelt worde die zoe seer verhet is met den vlammen des helschen viers ende nyement en woudse hen gheven. ({2,78})

- Hier omme hoet u voert meer dat ghi soe weechertich niet en siit, alse ghi waert doen ghi u tebrokene voete, die van gane gheswollen waren, thonet den makere alre dinc ende claget waerom hi u pine ende uwen arbeit niet aen en saghe, om dat hi dat scaepken, dat ghi van den wolven bescud hadt, liet weder gevaen worden ende dat hiit niet van deser werelt en nam doent noch in enen goeden state was, ende hi hem noch u niet en wrac van den genen die ocsuun was siins vals. ({2,91})
- Hoe mocti, ghi beesten, die wreder waert dan leeuwe en anxteliker dan wolve, dat onbevelecte lam dat sachtmoedich ende scone was boven allen menschen ende edel, zedech, ghenadich ende sachtmoedich, zoe wreedelike ende zoe onmenschelike ghetormenten. ({2,120})

Over de wolf:

- als de jonge lammeren de wrede wolven ontvluchten en naar de herder lopen van wie ze denken dat hij ze beschermt, worden ze gevangen. Als ze de wilde wolven willen ontvluchten, worden ze door de tamme rammen stiekem ernstig verwond of gedood. Er is sprake van schijnveiligheid: op de vlucht voor de wolf vindt het schaap ellende in de kudde.
- hongerige wolf
- het schaapje, dat u voor de wolf beschermd had, werd weer gevangen
- beesten die wreder waren dan leeuwen en verschrikkelijker dan wolven hebben het onbevelecte lam wreed en onmenselijk pijn gedaan (Joden die Christus hebben aangevallen)

Der ystorien bloeme

Periode 1340 - 1360

Gevonden:

- Lupa, dats wolvinne int latijn.
Met rechte mach dit lupa sijn
Want si peinsde der wolve kere,
Ende sendese tenen andren here,
Die sere fel was, sonder waen,
Ende deedse in .j. kerker gaen,
Ende dedese sluten harde vaste.
Dus laghen daer die heilege gaste
Tote dien, dat men daer at.
Doen quam .j. engel daer optie stat,
Ende deedse uten kerker gaen,
Ende leedese dor die stat saen
Onghelet, tien stonden,
Daer si hore gesellen vonden. (vers 1863 – 1872)
- Sie huulden van wee in derre maniere
Oft wolve waren oft ander diere.(vers 3991 - 3992)

Over de wolf:

- lupa is de wolvin en met recht is zij een lupa, want ze is listig en gemeen (lupa kan ook hoer betekenen)
- ze huulden alsof ze wolven waren of andere dieren

Rechtsboeken

De Saksenspiegel in Nederland

Rechtsboek uit de dertiende eeuw, vertaald in diverse talen

Gevonden:

- So wie so hout enen glumenden hont of enen tammen wolf ..., so wat se scaden doen, dat sal hi ghelden (Sassensp. 74)
- Wie hevet enen tamen wolf of bere of ape, so wat scade dat die doen, dat sal hi betalen (Sassensp. 2, 126, 60; ook 111)

Over de wolf:

- wie kwaadaardige hond of een tamme wolf heeft, moet de schade die deze aanricht vergoeden
- wie een tamme wolf, beer of aap heeft moet de schade die deze aanricht vergoeden

Rechtsboek van Den Briel, samengesteld door Jan Mattheijzen

Vijftiende eeuw.

Gevonden:

- Daer die heerde weeck is daer schijt die wolf wolle (Mattheijz. 60, 24)

Over de wolf:

- waar de herder zacht is, poept de wolf wol (vgl.: Dat dyalogus of twispraeke tusschen den wisen coninck Salomon ende Marcolphus)

Dat kaetspel ghemoralizeert

In 1431 geschreven door Jan van den Berghe. In dit werk wordt een parallel getrokken tussen het kaatsspel en de rechtspleging.

Gevonden:

- Hem (keizer Vespasianus) was gheseyt, dat beter ware te doene dat de wulf an name goede zeden ende manieren dan hem die an te doen nemene (Kaetspel, 89. 163)

Over de wolf:

- de wolf neemt nog eerder goede manieren aan dan dat Vespasianus dat doet

Medisch

Handschrift Gent, (olim Serrure, nr. 14), tweede helft 15e eeuw

Bevat onder andere een Middelnederlandse almanak met geneeskundige recepten; bezweringsformulieren en recepten voor toverdrank.

Gevonden:

- „Jeghen den wolf lecht daer up zwarte padde (hs. padden zwarte) een te gader IX daghe lanc of als vele pude, of rigael: die wolf sal sterven” (Hs. Serr. 14, bl. 64)

Over de wolf:

- met een zwarte pad kun je een wolf doden

De Cyrurgie van Meester Jan Yperman

Handboekje voor een chirurgijn; veertiende eeuw.

Gevonden:

- Gef den zieken tetene die herte van enen wolf ... enen man van den wolf, enen wive vander soe (Hs. Yp. 61d)

Over de wolf:

- het hart van een wolf of wolvin als geneesmiddel voor een zieke man resp. Vrouw

Medicina

Veertiende eeuw; middelnederlandse verhandeling in proza over interne geneeskunde van Jan Yperman, de beroemdste Vlaamse chirurg uit de Middeleeuwen.

Gevonden:

Dit seit ypocras. die dwater in heeft & daer met heeft die hoeste. dat quaet es & wantrostelijc te genese. Pulver van wolfs cullen dat gegeuen nutten dien dwater in hebben. of die siin geswollen van den wateregen humoren. das es hen nuttelec (Medicina, 021 - 078, {47})

Over de wolf:

- wie water in heeft geslikt en daardoor moet hoesten of last heeft van kwade sappen, kan genezen door het poeder van de teelballen van een wolf te nemen.

Den Nieuwen Herbarius

Kruidenboek van L. Fuchs; 1543; vertaling van *De historia stirpium*.

Gevonden:

- Doolwortel doodet die wolven gelijk als wolfswortel, alsmense in row vleesch steect ende den wolven voorworpt (Herb. XXX)
- Dat wildt viercruyt doodet niet alleen de luysen, maer oock alle ander ghedierte ende beesten diet eten. Daerom machmen dit cruyt useren tot vosballen oft wolfsballen, om die daermede te vergheven (Herb. CV)

Over de wolf:

- recepten om wolven te doden

Bijdrage tot de kennis van het middeleeuwsch bijgeloof, door W. Moll (1872)

Gevonden:

- Hebdi gheloef ghehadt ... dat een pape of een monic quaet ghemoet hevet (een slecht voorteken is) of een hase quaet ghemoet ende een wolf goet ghemoet? (Bijdr. Bijgel. 2)

Over de wolf;

- wolf als goed voorteken

Boeck van surgien

Thomas Scellinc, periode 1480 - 1500. Geneeskundig werk.

Gevonden:

- Ende dat es met medecinen die tegader resolveren ende molificeren als fenigrecum ende metten sade van malvavistum ende van liinsade [ende van lelien] ende met alrehande marghe ende smout [ende] dat beste smout dat is van beeren ende van leuwen van dassen van wolven ende van vossen ([117])

- Nu suldi weten dat laserie is vierderhande ende is gheheeten olefancia na een dier dat heit olifant ende het es dat alrestercste dier dat men vint. Ende alsoe is dit onghemac ende coemt van melancolien ende die hebben puijsten int aensicht ende die oghen al ront. Die ander is gheheeten leoninana na eenen leeuwe omdat hij is anxteliic ende rampende ende die lede vanden vingheren ende vanden teen vallen gheerne af. Die derde is gheheeten tijria[na] na een serpent ende is gheheeten tijrus. Ende dat serpent doet dicke siin sluijf af alsoe doet die sieke hem scellet dicke siin huiit ende siin wiinbrauwen vallen uut ende hi stinct herde seer. Die vierde is gheheeten allopicia na den wolf allopes dat siin wolven ende haer aensicht is root ende ghedronten ende die wiinbrauwen vallen uut. ({198 - 199})

Over de wolf:

- medicijnen die oplossen met behulp van onder andere vet en het beste vet komt van beren, leeuwen, dassen, wolven en vossen
- een ziekte genaamd allopicia, genoemd naar de wolf. Het gezicht van mensen die dit hebben is rood en opgezwollen en hun wenkbrauwen vallen uit.

Reisverhalen

Reis van Jan van Mandeville

Proza, reisverhaal, 1462.

Gevonden:

- In cypers jaechtmen met papeionen, die gheliken den liebaerden (*luipaarden*), ende syn een luttel meerre dan wolve ende snelre dan honde (Mandev. 21)

Over de wolf:

- bepaalde dieren op Cyprus lijken op luipaarden, zijn iets groter dan wolven en sneller dan honden

Overig

Veteris Aevi Analecta

Verzameling van tientallen middeleeuwse kronieken, rond 1700 uitgegeven door de hoogleraar in de rechten A. Mattheus.

Gevonden:

- Aldus slaet ons onse herde in onnoselheit sijns herten, de wolle van synen scapen aftreckende mitten velle, t'ander den wolven bevelende (Matth. Anal. 3, 641)

Over de wolf;

- een onnozele herder laat op bevel van de wolven de wol van zijn schapen af trekken

Kronijk van den clerc uten laghen landen bi der see

Gevonden:

- Heer, doe recht over desen man; hi en is geen bisscop, mer wolf, hi en is geen herder, mer rover; een eter ende verderver diinre scapen, een nederwerper der heyligher kerken, een besmitter goeder maechden (Clerc, 30)

Over de wolf:

- rechtspreken over een man: hij is geen bisschop maar een wolf

Moralium Dogma

Onderdeel van het Nederrijns Moraalboek uit de periode 1270 – 1290. Bevat een verhandeling over de vier kardinale deugden.

Gevonden:

- Regte versmanisse is ene duogt. die valsgeit benemet. Die irste manire van versmatheit die is suolk. dat nieman den anderen is sculdig vonregt te duone. die giene en duot vome alr irst. Dander manire is suolik. dat wi sculdig sin te niemene. die gemene sake als die gemene. Jnde vons egen als dat vonse. Jnde weet dat. dat gene sake vons egen is bi naturen. mar dat mant al dus geseet heuet. Also als die heren die gewonnen heben dat si heben. mit vorre vruotschap of mit vorre vromigheide. of die giene diet heben. dat von ane kuomen is. van voren oderen. van vore vader of van vore muodere. Al die saken die sin vor bi regte. Jnde waren gemene bi naturen. Jnde dies meer niemt dan vome regt gieuet die. misduot. Jnde duot tgegen die gemene gescelschap. Die dirde manire van versmatheit is suolk. | dat man duon sal vter den luden die dieue inde die giene die die lude doit slain. Jnde alle die giene die sulke manire van leuene leden. Want man salse nit gedogen int gescelschap van den luden. Want als en minsche en van sinen lieden vorlist dat hie vome dar miede nit helpen. en mag. hie muot af duon slain. vomb dat hie die andere niene verliese vomb duongemak van dien. Regte also muot man suolke lude duon vter den luden. *Want si en sin gene minsche. mar wolue gelike den minsche.* Jnde man is si nit sculdig te sparne. Want die rigter die verduompt vom seluer. als hie enen van diesen lait gain. die der doit verdient heuet (p. 359, r. 31 - p. 360, r. 6).
- Want die wolf die vontsiit al die kuolen. dat hie dar gewagt waint wesen (p. 377, r. 15 – 16)

Over de wolf:

- Dieven en moordenaars moeten weggejaagd worden, want ze zijn geen mensen voor anderen maar wolven. Ze hoeven niet gespaard te worden.
- De wolf past op voor alle kuilen omdat hij daarin gevangen vreest te worden.

Spreuken

Deze spreuken maken deel uit van het Nederrijns Moraalboek.

- Duo siis dat viele lude enen man volgen als duon die vligen den huoniege. *Jnde die wolf den ase.* also duon viele lude. die volgen manigen manne vomb sin guot (p. 397, r. 21 – 22)

Over de wolf:

- Je ziet dat veel mensen anderen volgen, net zoals vliegen honing volgen en wolven het aas. Zo doen veel mensen die menig man volgen om zijn bezit.

Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis (1855 – '63)

Gevonden:

- Men vint mans, .. die den wolf ghenendelike vanden lamme souden weren (Vad. Mus. 1, 318, 1)
- Hi sal ons vele weerde doen graven in die eerde, dat ons wolf no hont en slicke in sinen mont Roel. IV, 65 (Vad. Mus. 2, 52, 68).

Over de wolf;

- men vindt mans... die de wolf stoutmoedig van het lam zou weren

- hij zal ons met veel kracht in de aarde laten graven, zodat noch de wolf noch de hond ons zal verslinden.

Oude Nederlandsche spreuken en spreekwoorden, G. J. Meijer (1836).

Twee delen: blz. 1–64: Heruitgave van Gemeene Duytsche spreekwoorden en blz. 69–111: Heruitgave van F. Goedthals, Les proverbes anciens flamengs et françois.

Gevonden:

- Van den wolf, goet ghesichte (Spreuken 106)

Over de wolf:

- de wolf heeft goed zicht

Vocabularius copiosus et singularis vnus ex duiersis diligentissime theutonicatus of Conflatus

Groot Latijns-Middelnederlands (Brabants-Limburgse) lexicon van vóór 1400

Gevonden:

- “Onghemac aent lijf, aen de lichame, lues; bevlect van enen onghemake, luidus; perpera, erehande onghemac (uitslag in het gezicht, zie Diefenb. 429a); cancer, een onghemac; ficus, eenrande onghemac; lupus, de wolf (alsulc onghemac)”. (Voc. Cop.)

Over de wolf;

- wolf als naam voor ziekte

Bibliotheek van Middelnederlandse letterkunde

Hieruit: Frederik III en Karel de Stoute te Trier 1473. Naar het Berlijns handschrift en een fragment van: *Die enighe sprake die Sunte Augustinus hadde mit God*, uitgegeven door H. E. Moltzer.

Gevonden:

- Om guedertiren ende sachtmodige (zachte) menschen toe verscalcken vertoont hi hem als een wolf (Mnl. Bibl., 44, bl. 67)

Over de wolf:

- om zachtmoedige mensen te verleiden vertoont hij zichzelf als wolf

Rijmspreuken

Periode 1470 – 1490

Gevonden:

- Soe waer die wolf een harde waert,
Daer moeten die schapen sijn vertaert. (Spreuken, 8)

Over de wolf;

- waar de wolf een herder wordt, worden de schapen verslonden.

Over de wolf in de niet-diergerelateerde literatuur

Verslindende, dodende, hongerige wolf

- Wolven doden dieren – met name schapen - en verslinden ze (*Historie van Troyen, de Roman van Limborch, de Lancelotcompilatie, Spiegel Historiael, Het leven van Jezus, Werken van Jan van Ruusbroec*)
- Wolven eten lijken van mensen op (*Historie van Troyen en het Roelantslied*)
- Wolven vechten en sparen hun prooi niet (*Walewein*)
- De wolf is hongerig en neemt alles wat hem kan vullen tot zich (*Bienboec en het Horologium*)
- Wolven veroorzaken leed onder boeren (*Antwerps liedboek*)

Enge wolf

- Wolf is eng, vreeswekkend en wordt als zodanig aangeropen (*Borchgravinne van Vergi*). Hij huilt of grijnst, met zijn bek opengesperd (*Vaderboek*).
- De wolf is een slecht, kwaad, verdorven dier (*Spiegel Historiael, Oudvlaemsche gedichten*). In de *minnelieder* uit het *Berlijnse liederenhandchrift* verheugt hij zich bovendien over de schade die hij aanricht.
- De wolf is grimmig (*Middel nederlandse sermoenen, het handschrift St. Agnes Convent, Leven van Sinte Clara*) en onverzadigbaar (*Historien van Troyen*)

Wolf als symbool voor slechte mensen

- De wolf wordt gebruikt als beeld voor slechte mensen (*Merlijn, Historie van Margarieta van Lymborch*)
- De wolf is hebzuchtig en onverzadigbaar, en staat symbool voor de stadsbestuurders (*Cronijcke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen...*)
- Mensen die alleen maar een aalmoes geven om er zelf beter van te worden, worden vergeleken met de wolf (*Rinclus*).
- Gulzige mensen zijn net zoals wolven: hoe meer ze verslinden, hoe meer ze willen (*Mellibeus*)

Met betrekking tot slecht gedrag en zonden:

- De wolf des toorns is een van de zeven hoofdzonden (*Tafel van den kersten ghelove*). De wolf symboliseert hebzucht (*Eene disputacie van onzer Vrouwen ende van den heilighen Cruce*).
- Het woord lupa heeft meerdere betekenissen: wolf en prostituee (*Der ystorien bloeme*).
- De wolf neemt nog eerder goede manieren aan dan dat Vespasianus dat doet (*Dat kaetspel ghemoralizeert*).
- Om zachtmoedige mensen te verleiden, vertoont hij zichzelf als wolf (*bibliotheek van de Middel nederlandse letterkunde*).

Wolf die kinderen verzorgt

- Wolven nemen kinderen mee naar hun hol en voeden ze als hun eigen kinderen op (*Roman van lechemias en Der leken spieghel*).

Biologische informatie

- Eilanden waar nog nooit een adder of een wolf geboren werd (*de verzameling van Nederlandsche prozastukken*).
- Over bepaalde dieren op Cyprus wordt gezegd dat ze lijken op luipaarden en iets groter zijn dan wolven (*Reis van Jan van Mandeville*).

Spreekwoorden over de wolf

- Wie met de wolf ploegt, krijgt daar spijt van (*Dat dyalogus...*)

- Wat de wolf doet, komt de wolvin goed uit (*Dat dyalogus...*)
- Wie met wolven woont, huilt met ze mee (*Die Dietsche doctrinale en Handschrift klooster van Diepenveen*)
- Onbehoorlijk gedrag laat schande ontdekken en maakt slapende wolven wakker (*Der minnen loep*)
- Waar de wolf herder wordt, worden de schapen verslonden (*Rijmspreuken*)
- Veel mensen volgen anderen, net zoals vliegen honing volgen en wolven het aas. Zo doen veel mensen die iemand volgen om zijn bezit (*Spreuken uit Nederrijns Moraalboek*).

Wolf en religie

- Verwijzingen naar de bijbel: valse profeten komen als wolven in schaapskleren naar de mensen toe: *Spiegel der sonden, Jans teesteye, Rijmbijbel, Blome der Doecheden, Tien plagen en tien geboden, De vier evangelieen*. De wolf zal wandelen met het lam: *Getijdeboek*. Jezus zendt zijn discipelen als schapen onder de wolven: *Rijmbijbel, Vanden twaelf beghinen, Lectionarium van Amsterdam, Noordnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament, De vier evangelieen*. De oversten zijn als roofgierige wolven, die bloed vergieten en mensen in het verderf storten om zichzelf te bevoordelen (*Delftse bijbel*). Grimmige wolven zullen komen die de kudde niet zullen sparen. Deze verwijzing naar Handelingen staat in de *Noordnederlandse vertaling van het nieuwe testament*.
- Als men Maria niet trouw is, gebeuren er erge dingen – bijvoorbeeld doodgebeten worden door een wolf (*Middel nederlandse Marialegenden*).
- God is almachtig: in minder dan een ogenblik maakt hij van een wolf een lam (*Gedichten van Willem van Hildegasberch*).
- Joden worden vergeleken met dwaze wolven in *Dat boec der wraken*. In het *Horologium* wordt vermeld dat beesten die verschrikkelijker waren dan wolven, het lam vermoordden. Zeer waarschijnlijk worden hier de joden bedoeld, die Christus aan hebben gevallen.
- De wolf symboliseert het aardse leven en wordt verkozen boven God (*Spiegel Historiael*).
- De wolf komt vaak voor in vergelijkingen met kerkleiders: de leiders zijn herders die hun werk niet goed, waardoor de schapen (het volk) ten prooi vallen aan de wolven. Dit komt voor in het *Antwerps liedboek, Der kerken Claghe* en *Vanden twaelf beghinen*. Ook wordt het beeld gebruikt dat de geestelijken de herders zijn en het volk de kudde. De herders moeten de schapen beschermen tegen de wolven. Dit staat in *Dat boec vander wraken*. In *Het Luikse leven van Jezus* staat dat de goede herder alles over heeft voor zijn schapen. In *Der kerken claghe* staat verder dat de wolven rebels, vurig en gulzig zijn omdat de geestelijk leiders dwaas zijn en met weelde worden overladen. In *Vanden twaelf beghinen* en *Des coninx summe* staat dat de in luxe levende geestelijken geen herders zijn maar grimmige wolven. In *Het berijmd commentaar op het Hooglied* staat dat geestelijken de wolf onder de schapen zien, maar gewoon doorslapen. In *Het leven van Sinte Clara* staat dat Franciscus de goede herder is, die Clara wegleidt van de wolf. In het *Horologium* staat dat de jonge lammeren die de wolf ontvluchten en naar de herder lopen in de hoop daar veilig te zijn, worden gevangen.
- Kinderen worden gered uit de klauwen van een wolf door goddelijke tussenkomst (*Middel nederlandse Marialegenden* en *Enaamse codex*)

Relatie tussen herder en wolf:

- De herder moet de kudde beschermen, als hij dat niet doet en de wolf neemt een schap mee, is dat tot schande van de herder (*Eene disputacie van onzer Vrouwen ende van den heilighen Cruce*).

- In de *Gedichten van Willem van Hildegarsberch* staat dat wie zijn schapen toevertrouwt aan de wolf, niet goed wijs is.
- Een onnozele herder laat op bevel van de wolven de wol van zijn schapen af trekken, staat in *Veteris Aevi Analecta*.
- In *Dat dialogus* en *Rechtsboek van Den Briel* wordt een opmerking gemaakt over al dan niet wol poepende wolven bij slappe herders.

Verwijzing naar Bestiaria

- In het *Biënboec* (exempelboek) staat dat de mens zijn stem en zicht kwijtraakt als de wolf hem als eerste ziet.

Geneeskundige recepten:

- Met een zwarte pad kun je een wolf doden, staat in het *Handschrift Gent*.
- Het hart van een wolf of wolvin kan gebruikt worden als geneesmiddel voor een zieke man resepectievelijk vrouw (*De Cyrurgie van Meester Jan Yperman*).
- Wie zich in water heeft verslikt of last heeft van kwade sappen kan genezen door het poeder van de teelballen van een wolf te nemen, staat in de *Medicina*.
- Doolwortel, wolfswortel en vierkruid kunnen gebruikt worden om wolven te doden, staat in de *Nieuwe Herbarius*.
- Er zijn medicijnen die oplossen met behulp van onder andere vet en het beste vet komt van o.a. wolven, staat in *Bijdrage tot de kennis van het middeneeuwsch bijgeloof*.

Diverse wetenswaardigheden over de wolf:

- Er komt een epidemie aan als je een wolf hoort huilen en dat moeilijke tijden in aantocht zijn als de wolven hun as bij steden of dorpen halen (*Euangelien vanden spinrocke*).
- Wolf en lam samen is ongepast (*Dietsche doctrinale*)
- De wolf is vrij en wild (*Dietsche doctrinale*).
- Mensen kunnen een voorbeeld nemen aan wolven omdat de wolf, hoe gemeen hij ook is voor andere dieren, zijn soortgenoten niks aandoet (*Spiegel der sonden*).
- Wolf als naam voor een ziekte (*Vocabularius copiosus...*)

Overig

- Wolf bijt hinde dood maar laat haar kind met rust (*Roman der Lorreinen*)
- Wie een kwaadaardige hond, tamme wolf, beer of aap in huis heeft, moet de schade die deze dieren aanrichten zelf vergoeden (*Saksenspiegel*)
- De wolf gaat vrijuit en het lam moet betalen, de zwakke is de klos (*Mystisch tractaat van Johannes Brugman*)
- Wie moeite heeft om deugd te doen, vlucht weg als een schaap voor een wolf (*Rinclus*).

Lemma wolf

I Dierenallegorie en dierkunde

1. *Physiologus, Bestiaria*

In de vertaling van het *Bestiaire d'amour*, opgenomen in het *Nederrijns Moraalboek*²¹², en in de *Beestearis*²¹³, die bestaat uit 114 regels afkomstig uit het eerste kwart van een berijmde bewerking van de *Bestiaire d'amour*, staat dat de hals van de wolf zo stijf is dat hij niet kan buigen zonder zich om te draaien, dat de wolf geen dieren doodbijt in de buurt van zijn woning en dat hij heel stil een schaapskooi binnengaat. Als hij bij het binnengaan toch geluid maakt, bijt hij in zijn voet. Deze eigenschappen worden vergeleken met de liefde tussen man en vrouw: de vrouw geeft zich niet of juist helemaal, ze toont haar liefde niet in de nabijheid van haar geliefde en ze neemt haar woorden van liefde terug. De schrijver van de *Beestearis* omschrijft dit laatste punt alsof de vrouw zich verstopt onder een mantel en op die manier haar woorden ontkent.

In het *Bestiaire d'amour* wordt verder nog over de wolf gezegd dat als hij de mens eerder ziet dan de mens de wolf, de mens zijn stem verliest. Ziet de mens de wolf als eerste, dan verliest de wolf al zijn macht en dapperheid. Als de vrouw haar liefde uitspreekt voordat de man dat doet, verliest zij de moed om hem te weigeren. Maar in dit geval sprak de schrijver zijn liefde als eerste uit, waardoor hij niet meer kon praten.

2. *Dierkunde, encyclopedieën*

In *Van den proprieteyten der dinghe* (VPD)²¹⁴, de Middel nederlandse vertaling van *De proprietatibus rerum*, staat dat de wolf *leopes* genoemd wordt omdat zijn voeten op die van de leeuw lijken.

In zowel Jacob van Maerlants *Der Naturen bloeme*²¹⁵ (de vertaling van *De Natura Rerum* van Thomas van Cantimpré) als in VPD komt een aantal dezelfde aspecten met betrekking tot de wolf voor. Zo wordt de wolf omschreven als een vals en kwaadaardig dier, dat onverzadigbaar en roofzuchtig is. Wanneer een mens door een wolf verrast wordt, verliest de mens zijn stem als de wolf hem als eerste ziet. De wolf zal aanvallen als hij merkt dat zijn slachtoffer zo hees is dat het niet om hulp kan roepen. Wanneer de mens de wolf als eerste ziet, verliest de wolf zijn woestheid. Ook staat in beide werken dat wolven verscholen liggen in de struiken als ze geiten willen vangen, dat ze overgebleven prooi begraven en dat ze in hun poot bijten wanneer ze met die poot tijdens de jacht een tak laten kraken. Als wolven honger hebben, eten ze aarde. Wanneer ze een schaapskooi binnendringen, bijten ze eerst alle schapen dood. 's Nachts zien ze beter dan overdag. De wonden die van hun beten komen, zijn slecht te genezen. Wolven die verjaagd worden, nemen hun jongen mee naar hun nieuwe woonplaats. Maerlant vermeldt dat de paartijd twaalf dagen duurt, VPD zegt dat wolven twaalf keer per jaar paren. In de paartijd zijn ze nog feller en gevaarlijker dan anders. De tekst in VPD is uitgebreider dan Maerlants tekst. VPD beschrijft wolven in andere landen: Afrikaanse wolven zijn traag en klein, wolven uit koude landen zijn kleiner en wreder dan wolven uit andere landen. In India is er een wolf die drie rijen tanden heeft boven en onder, voeten als een leeuw, met een aangezicht en stem als een mens, een staart als een scorpioen. Dit dier is zo angstaanjagend als een bazuin, snel als een hert en het eet mensen.

²¹² De tekst uit het Nederrijns Moraalboek is afkomstig van de cd-rom Middel Nederlandsch Woordenboek.

²¹³ De tekst uit de *Beestearis* komt uit J.H. Bormans, *Notice sur deux fragments manuscrits de poésies thyoises de la fin du XIIIe siècle*, in: *Bulletin de l'Académie royale... de Belgique*, 38, 2^e série, t. 27 (1869), p. 498 - 500.

²¹⁴ De tekst uit *Van den proprieteyten der dinghe* is afkomstig van Film Den Haag, KB, 168 E8.

²¹⁵ De tekst uit *Der Naturen Bloeme* is te vinden in *Corpus Gysseling II*, cd-rom Middel Nederlandsch Woordenboek.

Er bestaan wolven van verschillende soorten: sommige zijn rond en andere zijn langgerekt. De wolf heeft in zijn staart een haar die de liefde zodanig opwekt, dat hij 'm er met zijn tanden uittrekt als hij bang is dat hij gevangen wordt. Wolven hebben afgezaagde tanden, eten vlees en geen groente, behalve als ze ziek zijn: dan eten ze het als medicijn, om te kunnen spugen. Ze scherpen hun tanden door op organen te kauwen. De ingewanden van wolven zijn zwak en worden snel aangetast als ze gewond zijn. Wolven hebben veel kracht in hun hals en in hun hoofd maar ze kunnen hun hals het hele jaar niet buigen, behalve in mei.

Een wolf die geen honger heeft, rust veel en speelt graag. Als hij een kind grijpt, speelt hij er eerst mee, doodt het vervolgens en eet het op. Wolven worden met de jaren slechter. Als ze ouder zijn, kunnen ze niet meer op beesten jagen maar jagen ze op mensen.

De mond van de wolf gaat wijd open, hij heeft veel kracht en is een verslindend dier. De kracht van wolven zit in hun borst en in hun klauwen. Sommige wolven eten van nature graag vis.

Wolven zijn bang voor stenen: als iemand twee keien tegen elkaar slaat, verliezen ze hun moed en lopen ze weg. Wolven krijgen blinde kinderen, net als honden.

Kleding die gemaakt is van wol afkomstig van door een wolf doodgebeten schaap, zorgt ervoor dat de dragers van die kleding luizen krijgen.

De aard van een wolf is tegengesteld aan die van een schaap. Als een snaar van een wolvendarm op een gitaar gezet wordt waar al snaren van schapendarmen op zitten, gaan alle schapensnaren kapot.

Maerlant vermeldt nog dat zich in de blaas van de wolf een steen bevindt, de syrites, waarmee men bepaalde mensen veel pijn kan doen. Ook noemt Maerlant een dier dat ontstaat als een wolf en een vrouwtjeshond een kind verwekken: de corocrotos. Dit dier met de stem van een mens, heeft altijd zijn ogen open, heeft één grote sterke tand en heeft geen tandvlees in zijn mond.

Wanneer een wolf en een hondenteeffje samen een kind verwekken, ontstaat er volgens Maerlant een beest met het stemgeluid van een mens, dat altijd zijn ogen open heeft, slechts één grote, sterke tand in zijn mond heeft en geen tandvlees. Dit dier heet Corocrotos (Plinius noemt hem corocottas).

II Dierengedichten

1. Fabels

De wolf komt voor in 51 Middelnederlandse fabels²¹⁶ en heeft daarin verschillende rollen. Soms is hij slim en sluw en doet hij valse beloftes, waardoor hij andere dieren tot slachtoffer maakt. Hij verslindt bijvoorbeeld goedgebouwde lammetjes of doet zich voor als iemand anders - een betrouwbare persoon die hulp wil verlenen - waarna hij toeslaat. Soms maakt de wolf gebruik van de domheid van andere dieren, bijvoorbeeld in de fabel waarin de honden uitgeroeid worden.

In een aantal fabels wordt de wolf door andere dieren belachelijk gemaakt. De beer is hem te slim af, hij laat zich bedotten door een geit of denkt dat de vos hem komt helpen vissen vangen. In enkele fabels is de wolf ronduit dom en in de fabels waar de wolf en de vos samen voorkomen, delft de wolf meestal het onderspit.

In ongeveer een kwart van de fabels is de wolf slecht. Enkele voorbeelden: de wolf probeert het huisje van een geit binnen te komen door het gemekker van een geit na te doen, hij lokt lammetjes in de val en begeeft zich in schaapsvacht onder de schapen om er af en toe eentje te verslinden. Ook is de wolf onrechtvaardig: hij looft een beloning uit aan een kraanvogel als die een botje uit de keel van de wolf kan halen, maar de beloning die de kraanvogel krijgt voor zijn hulp is dat hij mag blijven leven.

Er is een aantal keer sprake van een driehoek tussen wolf, prooi en beschermer. Zo komt de wolf een keer zijn prooi opeisen en wordt dit door de vos (beschermer) voorkomen en weet

²¹⁶ Schippers, A., *Middelnederlandse fabels : studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels*. Nijmegen, 1995.

de prooi (schapen) één keer zelf te voorkomen dat ze opgegeten wordt door de hond (beschermer) te waarschuwen. De aanwezigheid van een beschermer is niet altijd een garantie voor een goede afloop voor de prooi: in fabel genaamd 'lammetjes en wolf' wordt de prooi verslonden, ondanks waarschuwingen van de beschermer. In de fabel 'schapen en wolven in oorlog' zijn de schapen de prooi en de honden de beschermers, maar gaat het uiteindelijk toch mis met de beschermers. In de fabel 'wolf en ezel die samen zagen' is de ezel de prooi en fungeert een beitel als beschermer: die doodt de wolf.

Veel van wat de wolf doet, is gebaseerd op de wens om iets te eten te krijgen. Hij lokt bijvoorbeeld lammetjes in zijn val met de belofte dat hij ze onderwijs zal geven; hij helpt een vermagerde waakhond en mag als dank daarvoor lammetjes vangen en slaagt erin de herders hun honden af te laten staan, waardoor hij zelf ongestoord schapen kan vangen.

2. Dierenepos

In zowel *Van den vos Reynaerde*²¹⁷ als *Reynaerts historie*²¹⁸ heeft de wolf een grote rol. In beide verhalen komt de wolf voor als een vraatzuchtig, kwaadaardig en onbetrouwbaar dier. De wolf Ysegrim is vaak het slachtoffer van de vos, die hem met zijn listen keer op keer in de val laat lopen - bijvoorbeeld als hij gaat vissen op het ijs; bij de pastoor van Bloys; bij het huis met de kippen en bij de merrie met het veulen. Hij is hardleers en trapt er, door hebzucht gedreven, telkens weer in. De vos verdraait steeds de waarheid en blijft voor anderen geloofwaardig. Zo gelooft koning Nobel dat zijn drie onderdanen onder leiding van Reynaerts vader een complot tegen hem hebben beraamd.

De vos slaagt erin door zijn taalgebruik de werkelijkheid te manipuleren, ten gunste van zichzelf. De wolf kan dat niet. Hij laat bijvoorbeeld het verhaal over de aap door Reynaert vertellen, uit angst dat hij het zelf niet goed zou doen.

De wolf is egoïstisch en kan niet delen. Hij maakt afspraken met de vos om samen op jacht te gaan en de buit te delen, maar houdt zich daar niet aan. Hij eet alles zelf op en laat voor de vos hoogstens nog wat afgekloven botjes over.

De vijandschap tussen de vos en de wolf is traditioneel en komt hier dus ook op die manier voor. Beide verhalen gebruiken allerlei "Europese" anekdotes en motieven.

III Niet-diergerelateerde teksten²¹⁹

I. Narratief

1. Allegorische teksten

In *Die Rose* van Heinric van Aken wordt verwezen naar het bijbelcitaat uit Mattheüs 7:15 waarin wordt gewaarschuwd voor de valse profeten die van buiten lijken op schapen maar van binnen roofgierige wolven zijn. In de *Pelgrimage van der menscheliker creaturen* wordt de laster vergeleken met een wolf die schapen heeft verscheurd.

2. (Ridder)romans

Over het algemeen treedt de wolf in (ridder)romans op als een grimmig, slecht en onverzadigbaar dier dat andere dieren doodt en verslindt. In Maerlants *Historie van Troyen* wordt Achilles vergeleken met een hongerige wolf, die zijn prooi doodt en verslindt. In de *Roman van Ichemias* komen een wolf en een wolvin voor die kinderen meenemen naar hun hol en ze daar opvoeden en verzorgen, alsof het hun eigen kinderen waren. De *Historie van Margarieta van Lymborch* gebruikt slangen en wolven van kwaadwilligheid als beeld voor slechte mensen.

3. Geschiedenis

²¹⁷ Bouwman, A. e.a., *Reynaert in tweevoud. Deel I: Van den vos Reynaerde*. Amsterdam, 2002.

²¹⁸ Bouwman, A. e.a., *Reynaert in tweevoud. Deel II: Reynaerts historie*. Amsterdam, 2002.

²¹⁹ De gebruikte teksten zijn afkomstig van de cd-rom Middelnederlandsch Woordenboek.

In Jacob van Maerlants *Spiegel Historiae* wordt de wolf een groot aantal keer genoemd. Daaruit komt het beeld naar voren van een hongerig, dolend, fel, stelend en kwaad dier. Jan Boendales *Der leken spiegel* vertelt over Remus en Romulus, die door een wolvin in leven gehouden werden.

II. Lyriek

Twee liederen uit het *Antwerps Liedboek* noemen wolven die vee doodbijten. Ook treedt de wolf op in een lied over de kerk: de herders doen hun werk niet goed, ze beschermen de schapen niet maar veranderen in wolven. Een lied uit het *Berlijns Liederhandschrift* spreekt over de wolf die zich verheugt over de schade die hij aanricht. In de *Oudvlaemsche gedichten* wordt de wolf slecht, verdorven en meedogenloos genoemd.

III. Discursief

1. Leerdichten

De *Rinclus* zegt dat wie moeite heeft om deugd te doen, wegvlocht als een schaap voor een wolf. Ook wordt genoemd dat de wolf voor God doet alsof hij een lam is omdat hij vergiffenis wil. Hij geeft aalmoezen om er zelf beter van te worden. De *Dietsche Doctrinale* vindt wolf en lam samen ongepast, net zoals een goed en een slecht mens samen, of een leeuw die tamme dieren eet. En wie met wolven woont, huilt met ze mee. De *Spiegel der sonden* noemt het ellendige (aardse) dal, waar grimmige wolven wonen. Ook bevat dit werk een verwijzing naar de bijbel, Mattheüs 7:15: de valse profeten die als wolven in schaapskleren naar de mensen komen. Voorts wordt gezegd dat de ene wolf de andere niks aandoet, terwijl hij voor andere dieren zo wreed is. Mensen moeten daar een voorbeeld aan nemen. De *Mellibeus* vermeldt de woorden van Sint Augustinus: gulzige mensen zijn net zo als wolven, hoe meer ze verslinden, hoe meer ze willen. Volgens de *Euangelien vanden spinrocke* komt er een epidemie aan als de wolven huilen. Mensen moeten zich dan goed voorbereiden. Als de wolven hun aas bij de steden of dorpen komen halen, zijn er moeilijke tijden in aantocht.

2. Religieus

Verwijzingen naar bijbelcitatoren met betrekking tot de wolf (Handelingen 20:29, Ezechiël 22:27, Habakuk 1:8, Mattheüs 7:15, Mattheüs 10:16, Lucas 10:3) komen vaak voor. De wolf komt in *Der kerken Claghe* en *Vanden twaelf beghinen* voor in vergelijkingen met kerkleiders: zij doen hun werk niet goed, waardoor de schapen (het volk) ten prooi vallen aan de wolven. In het *Horologium* staat dat de jonge lammeren die de wolf ontvluchten en naar de herder lopen in de hoop daar veilig te zijn, worden gevangen. Dit boek vermeldt verder dat beesten die verschrikkelijker waren dan wolven, het lam vermoordden. Zeer waarschijnlijk worden hier de joden bedoeld, die Christus aan hebben gevallen. Joden worden vergeleken met dwaze wolven in *Dat boec der wraken*.

3. Rechtsboeken

De *Saksenspiegel in Nederland* vermeldt dat wie een kwaadaardige hond, tamme wolf, beer of aap heeft, zelf de schade moet vergoeden die deze dieren aanrichten. In het *Rechtsboek van Den Briel* staat dat waar de herder zacht is, de wolf wol poept: daar worden veel schapen door wolven verslonden.

4. Medisch

Het *Handschrift Gent* vermeldt dat met een zwarte pad een wolf kan worden gedood. Volgens *De Cyrurgie van Meester Jan Yperman* kan het hart van een wolf of wolvin gebruikt worden als geneesmiddel voor een zieke man respectievelijk vrouw. Wie zich in water heeft verslikt of last heeft van kwade sappen kan genezen door het poeder van de teelballen van een wolf te nemen, staat in de *Medicina*. De *Nieuwe Herbarius* vermeldt dat doolwortel, wolfswortel en vierkruid gebruikt kunnen worden om wolven te doden. In *Bijdrage tot de kennis van het middeleeuwsch bijgeloof* staat dat er medicijnen zijn die oplossen met behulp van onder andere vet. Het beste vet komt van onder andere wolven.

Over het maken van dit lemma

Het maken van een lemma volgens een vaststaand format heeft voordelen. De diverse onderdelen staan vast, als onderzoeker weet je wat je moet opleveren en het eindresultaat is eenduidig. Iedereen heeft dezelfde aspecten onderzocht, waardoor vergelijkingen makkelijk gemaakt kunnen worden. Voor mij werkte het format van dit lemma bij de onderdelen *Dierenallegorie en dierkunde* en *Dierenepos* goed. Ik kon makkelijk de belangrijkste kenmerken uit mijn onderzoek halen en opschrijven. Bij het laatste onderdeel, *Niet-diergerelateerde teksten*, vond ik dat een stuk moeilijker. De diverse onderdelen die erbij hoorden, maakten het lastig om een goed beeld van de wolf te krijgen. Dat beeld kreeg ik pas toen ik zelf een nieuwe onderverdeling maakte van de verschillende karakteriseringen van de wolf: de enge wolf; de wolf in combinatie met religie; de relatie tussen wolf en herder – om maar een paar voorbeelden te noemen. Ik kreeg het overzicht weer terug dat ik door het vaste stramien was kwijtgeraakt. Misschien moet er voor dit laatste onderdeel een ander format bedacht worden?

Bijlage I: De draak

De draak

Oorspronkelijk was het de bedoeling dat ik naast de wolf ook de draak in de middelnederlandse letterkunde zou onderzoeken. Wegens tijdgebrek ben ik hier helaas niet in geslaagd. De teksten die ik heb gevonden zijn opgenomen in deze bijlage. Ze zijn afkomstig uit fabels en encyclopedieën.

Draak in encyclopedieën

1. Der naturen bloeme²²⁰

Vers 10942 - 11013

Draco seit jacob ende agustijn
dat onder alle diere die sijn
es dalremeste des ylouet
ende .i. cam vp sijn houet
na sine grote es clene die mont
venijn nuttet talre stont
wien dat met sinen starte bint
hies doot ne twifelets v eentwint
ja dolifant ne caens ontgaen
ja can hine binden starte beuaen
jn steenrotsen in duiren
es sijn wesen na sire manieren
want sine nature es dore heet
ja int lant dar menne weet
es groote hitte vander sonnen
want wine selden gheweten connen
den rechten drake dat merket wel
dan omtrent den tur babel
dat woeste babilonien heet
dar sijn si so groot alsment weet
meere danne xxx cubitus
hare roepen wi lesen dus
veruaert de lieden die dat horen
ende sijn vpsien doetse verdoren
so dat sulc heuet de ureese so groot
dat hi der af bliuet doot
alsi hout sijn wilmen weten
leuen si langhe sonder heten
agustijn seit sonder lieghen
dat si in die lucht some ulieghen
want hare uloglen sijn .i. vel
alsemen an uledermuse siet wel
ende dar hi henen maket sine ulucht
dar ontsuert hi die lucht
jn sijn houet draghet hi ouer een
draguncia den dieren steen
mar hi nes altoes niewer toe goet
hetne si dat menne hem leuende hut doet
sine tonghe ende sine galle
jn wine ghesoden met alle
ende dar mede bestreken dan
sine lede eist wijf ofte man

²²⁰ De tekst uit Der Naturen Bloeme is te vinden in Corpus Gysseling II, cd-rom Middelnederlandsch Woordenboek.

dien die duuele in cubi
 quellen dien maketet vri
 aldus mach hi gheuanghen wesen
 terst so moetmenne belesen
 dat hi niet si van felre voere
 dan slaetmen voer hem den tamboere
 dan waent hi horen den donreslach
 want negheen dier steruen mach
 van donre no van blexemen mede
 dus veruarmenne dar ter stede
 so bindet hem dar up dan .i. man
 ende doet hem henen draghen dan
 dar hi wille in vremden lande
 ende dar af comet hem dicken scande
 want gheraken si ter wider ze
 ende hi danne ne mach uliegen nemme
 so eist met hem gherekent saen
 oec so can mense anders wel vaen
 men nemet .i. calf ende doet hem wale
 sine darne wl altemale
 ende doet hem niebarnets calx al wl
 dan comet die groote beeste dul
 al dart staet ondersettet met staken
 ende slindet binnen sine caken
 alset in sinen buke dan leghet
 verhit dat calc also alst pleghet
 ende dan werdet drinkende de drake
 dat calc uerhittet bi sulker sake
 so dat hi binnen so ontsteket
 dat hem derte binnen breket.

*Vertaling*²²¹

Draco, de draak, is de grootste van alle dieren, zeggen Jacobus van Vitry en de Heilige Antonius. Draken hebben een kam op hun kop en een kleine bek voor dieren die zo groot zijn. Ze eten alles wat giftig is. Alles waar de draak zijn staart omheen slaat is ten dode opgeschreven: zelfs de olifant ontkomt niet als hij zijn staart om hem heen kan slingeren. Draken houden zich op in rotsen en spelonken, want het zijn hete dieren. Ook in het land waar ze leven is de hitte van de zon groot, want echte draken komen bijna nergens anders voor dan in de omstreken van de Toren van Babel, in het woeste Babylonië. Daar worden ze wel vijftien meter lang. Alle mensen sidderen voor hun gebrul, en hun blik doet sommigen sterven van angst. Als draken oud zijn, eten ze weinig. Augustinus zegt dat draken soms door de lucht vliegen. Hun vleugels bestaan alleen uit vel, net als bij de vleermuis. Waar een draak heeft gevlogen is de lucht vergiftigd.

In de kop van de draak bevindt zich een kostbare steen, de *draconita*, die alleen goed is als hij eruit wordt gehaald terwijl de draak nog leeft. Dappere mensen zoeken daartoe het hol van de draak op, slaan als hij slaapt zijn schedel in en ontrukken hem de edelsteen. De drakesteen is een middel tegen vergif en verjaagt giftige dieren. Hij is zeer geliefd bij oosterse koningen. De drakesteen is helder van kleur en vuurrood. De tong en de gal van de draak kunnen iemand die bezeten is verlossen van de duivels die hem kwellen. Men make daartoe een aftreksel van de tong en de gal in wijn en wrijfve er het lichaam van de bezetene mee in.

Hoe vangt men een draak? Om te beginnen moet hij bezworen worden, zodat hij zijn kwaadaardigheid kwijtraakt. Sla vervolgens voor hem op een trommel, waardoor hij zal

²²¹ Burger, P., Jacob van Maerlant - Het boek der natuur. Amsterdam, 1995, p. 108.

denken een donderslag te horen. En omdat geen dier kwetsbaarder is voor donder en bliksem dan de draak, is dit de manier om hem bang te maken. Vervolgens bindt iemand zich vast op de draak en laat zich wegvoeren naar verre landen, overal waar hij heen wil. Vaak loopt dat slecht af, want als de draak boven de uitgestrekte zee niet verder kan vliegen, is het snel gedaan met de berijder.

Er is ook een andere manier om draken te vangen. Neem een kalf, ontdoe het van de ingewanden en vul het met versgebrande kalk. Het grote beest komt nietsvermoedend op het kalf af, dat door staken overeind wordt gehouden, en verzwelgt het. Als het kalf in zijn maag is aangeland begint de kalk te gloeien. De draak gaat drinken, maar daardoor wordt de kalk nog heter. Uiteindelijk ontbrandt de kalk, en breekt het hart van de draak.

Dracontopes²²²

Vers 11014 - 11034

Draconcopēs es .i. serpent
alse adelinus wel bekent
starc ende groot ende sonder waen
jnt anschijn alse de maget gedaen
[ende nederward ghelijc den draken
wi wanen des in waren saken
dat serpent was aldus ghedaen]
dar de duuel hadde mede bestaen
onser erster moeder hieuen
alse wi lesen noch in brieuen
want beda seghet sonder waen
dat serpent was ghedaen
int anschijn ghelijc der maghet.
ende hadde de urouwe also belaghet
dat soe niet dan tanschijn ne sach
wand dander lijf bedect lach
met loueren ende risen mede
die viant sprac ter stede
vten serpente ende louch
so dat hise bedroech
noch ebwi alle der of we.

Vertaling²²³

Adelinus verzekert ons dat de *dracontopes* een grote, sterke slang is met een meisjesgezicht en een drakestaart. Dit moet daarom de slang zijn geweest die ons aller moeder Eva verleidde en bedroog, zoals we in geleerde boeken kunen lezen. Beda Venerabilis schrijft namelijk dat de paradijsslang het gezicht had van een meisje en zo verscholen lag, dat Eva alleen het gezicht zag – de rest van het lichaam werd aan het oog onttrokken door takken en bladeren. De duivel sprak door de mond van de slang en misleidde Eva met zijn leugens. Wij plukken daar nog steeds de vruchten van.

Draak en olifant²²⁴

Vers 2120 - 2154

van den eweliken uiant
tuschen telpen dien enten drake
soes uan nide ene sake

²²² De tekst uit *Der Naturen Bloeme* is te vinden in *Corpus Gysseling II*, cd-rom *Middelnederlandsch Woordenboek*.

²²³ Burger, p. 109.

²²⁴ De tekst uit *Der Naturen Bloeme* is te vinden in *Corpus Gysseling II*, cd-rom *Middelnederlandsch Woordenboek*.

die nemmermee staet in ureden
 die drake es starc ende groet van leden
 ende jagt de diere te waren
 dar si te gadre gaen in scaren
 ende cnoept hem om die uoete den start
 ende het ontknopet ter uart
 met sinen snauele die olifant
 so uart hem die drake te hant
 jn oghen ende in nese gate
 want dar ne macht ghene bate
 hem seluen metten snauele doen
 so sughet ute die dragoen
 van dien elpen diere dat bloet
 plinius seit als die was uroet
 dat die drake es so groot .i. dier
 dat dat bloet uan den elpen dier
 lettel gnouch es teere thueghe
 die drake wert des bloets in hueghe
 ende wert dronken an die dranc
 ende die olifant wert cranc
 ende moet uallen dor die noet
 somwile ualti den drake doet
 nv hort met welkerande sake
 dolifant belacht den drake
 si merken arde nouwe de stede
 dar die drake slapen mede
 eist onder roetse of onder boem
 ende dan nemsu nauwen goem
 dat si up hem uellen den last
 de strijt es ewelike uast
 darsi de serpente begaen
 si uerterense ende uerslaen.

*Vertaling*²²⁵

De draak, een groot en sterk monster, ligt op de loer bij plaatsen waar de olifanten zich verzamelen. Eerst slaat hij zijn staart om de poten van de olifant, maar daar kan deze zich met zijn slurf vlug van bevrijden. Ogenblikkelijk verplaatst de draak zijn aanval naar de ogen en neusgaten van zijn tegenstander, want daar baat zijn slurf hem niet. Vervolgens zuigt het monster het bloed uit de olifant. De geleerde Plinius zegt: draken zijn zo groot dat al het bloed nauwelijks genoeg is voor één teug. Het olifantenbloed stijgt de draak naar het hoofd. De olifant, verzwakt door bloedverlies, stort ter aarde en verplettert in zijn val soms zijn vijand.

Hoor nu op welke manier de olifant de draak overvalt: hij spoort zijn slaappleaats op, onder een rots of onder een boom, en bedelft hem onder een zware massa stenen. Er zal nooit een einde komen aan de vijandschap tussen draak en olifant: als olifanten op een draak stuiten, trappen ze hem dood.

Draak en arend²²⁶

Vers 4889 - 4900

ende tusschen den aren enten drake
 sones van vreden ghene sake

²²⁵ Burger, p. 52.

²²⁶ De tekst uit *Der Naturen Bloeme* is te vinden in *Corpus Gysseling II*, cd-rom *Middelnederlandsch Woordenboek*.

die haren slatene ende uliet
ende mach die draake uerknopen yet
met sinen starte sine ulerken dan
so wreket hi hem wel der an
dar hi in rotsen maket sin nest
of te up bome dart hem dinket best
comter draake toe of man
ofte ander diere so uechti dan
ende auonturt sijn leuen ghinder
om te bescermene sine kinder

*Vertaling*²²⁷

De draak en de arend hebben geen vreedzame verhouding. De arend slaat de draak met zijn vleugels en vlucht, maar als de draak de kans krijgt om zijn staart om de vleugels te slingeren, koelt hij zijn wraak op de arend. Als draken of mensen zijn nest naderen, dat op rotsen of in bomen is gebouwd, zet de arend zijn leven op het spel om zijn jongen te redden.

Meer over de draak

Alles waar de draak zijn staart omheen slaat, is ten dode opgeschreven – in oudheid en middeleeuwen was 'draak' de aanduiding voor alle grote reptielen. In de wurgende staart van de draak uit het bestiarium is nog de bestaande reuzenslang herkennen²²⁸.

Alle mensen sidderen voor hun gebrul, en hun blik doet sommigen sterven van angst - niet alle draken waren mensonvriendelijk. De macedonische soort bijvoorbeeld was zo mak dat vrouwen ze toestonden aan hun borsten te drinken. Hun kinderen mochten met hen spelen alsof het schoothondjes waren²²⁹.

In de kop van de draak bevindt zich een kostbare steen – in een oudere versie van de gegevens over de drakesteen, te vinden in de Etymologieën van Isidorus van Sevilla, wordt verklaard waarom de steen bij zijn leven aan de draak ontroofd dient te worden: als de steen niet uit zijn hersens wordt gehaald terwijl hij nog leeft, zal hij niet zo waardevol zijn als een edelsteen²³⁰. Soms deed een slang, een draak, vrijwillig afstand van de steen in haar kop. Daardoor gingen de kostbare kwaliteiten en eigenschappen ervan niet verloren²³¹.

De tong en de gal van de draak kunnen iemand die bezeten is verlossen van de duivels die hem kwellen - De receptuur die Maerlant hier geeft, levert een elixir op waarmee volgens hem exorcisme bedreven kan worden. Een incubus is volgens katholieke opvattingen een engel die gevallen is voor zijn lust voor een vrouw. Zo'n geest kan vereenzelvigd worden met een in hiërarchisch opzicht lage duivel (hogere duivels hebben een afkeer van geslachtelijke omgang met mensen). In de Middeleeuwen nam men aan, dat zowel engelen als duivels zich konden materialiseren en uit lucht, vermengd met aardse dampen een compacte substantie konden maken om die tot een kunstmatig lichaam te vormen²³².

[...] en breekt het hart van de draak – men stelde zich dit letterlijk voor²³³.

²²⁷ Burger, p. 65 – 66.

²²⁸ Burger, p. 181.

²²⁹ meer over macedonische draken: Topsell, 1608, 157.

²³⁰ Burger, p. 181.

²³¹ Van der Voort, 222.

²³² Van der Voort, 222.

²³³ Burger, p. 181.

2. Van den proprieteyten der dinghe²³⁴

Dat XXXVI ca. vanden draeck
Draco ist meeste van allen serpenten
Als Isidorus seyt li. XII die grieken hey-
tent draconta als die ghene die dicwijl
uut sinen hole ghetoghen is wort inder
luchte ghedragen ende dye lucht wert
overmits hem ghequetst ende dye zee
wort heffende teghen sijn venijn als hi
daer over vliecht ende hi is ghecammert
mit enen cleynen monde ende mit engen
pijpkens trect hi sinen adem ende richt
sijn tonge op ende heeft alte scarpe tan-
den als een zaghe ende hij en heeft die
craft inden tanden niet Mer inden start
want hi slaet seer mit sinen start ende hi
en heeft alsoe veel vanden venijn nyet
als dye ander serpenten hebben. Want

men mach nye mant doden mit sinen ve-
nijn. Item hy pleecht bij den weghe te
legghen ende wachten die elephanten ende
ende als si comen soe slaet hij sinen start om
hoer been ende houtse so vast dat si nergent
comen en connen ende dan doot hijse. Item
die drake wert ghewoonen in indien ende
in ethiopiën inder ontstekinge der gro-
ter hetten als Isidorus seyt li. XII. Item van
den draken seyt Plinius li. VIII dat die dra-
ke XX cubiten lang is in ethiopiën ende si
pleghen mit vier of mit vijf sterren te sa-
men ghevlochten te wesen als si dye zee
over vliegghen vier of vive te samen om
beter voeder te soeken. Item in twalefte
capittel seit dat tusschen den elephant en-
de den drake is een ewighe schermin-
ghe want die drake vouwet hem selven om
des elephants been ende die elephant slaet
den drake mitten voeten daer neder mer
die drake wijnt hem also valt mitten start
om des elephants benen dat dye elephant
vallen moet ende als hi valt so moet hi op
ten drake vallen ende so sterft die drake me-
de ende aldus sterven si beide. Item int dertien-
de capittel seyt hi dat die elephant den
boem neder houwen wil als hi den dra-
ke opten boem siet mer die drake springt
inden elephant ende beghinten te biten tus-
schen sinen nazen ende bijt naden oghen ende
als hi den elephant blind ghemaect he-
vet so speelt hy sijn spul ende doet hem al-
le dat quaet dat hi mach ende onderwilen

²³⁴ Film Den Haag, KB, 168 E8.

springet hem die drake van afteren toe ende
bijtten ende suucten tbloet uut den live ende
hi wort ten lesten also cranc dat hy valt
ende sterft ende valt opten dootslagher en si
sterven te samen. Item dye zake waer
om dat hi des elephants bloet also zeer
gheert is dese want die drake boven ma

ten heet is en die elephant boven maten
cout daer om gheert die drake dat hy van
dye bloede vercoelt mach werden als
Isidorus seit op die stat levitici XIII. Si ane
haelden den wijnt als die draken Item
Iberonimus seit dat die drake een zeer
dorstich dier is ia hi is also dorstich dat
hy nauwe mit water versaedt en mach
werden ende daer om luuct hi den mont
also op teghen den wint op dat hy also
van dorst versaedt mach werden want
als hy die scepen in die zee ziet ende die
wint stijf is teghen dat zeyl so coemt die
drake vliegghen teghen dat zeyl op dat
hy vanden wijnde versaedt mach wer-
den ende onderwilen om die grootheit
des lichaems ende om sine groete vlucht
soe werpt hy tscip dicwijle om ende als
die scipluden sien dat hy hem by coemt
ende dat water bestaet te heffen so stri-
ken si hoer zeyl ende alsoe ontcomen si
Item Solinus seit dat selve ende oec seyt
hi mede dat die van ethyopien verbaren
draken bloet teghen dye barnende het
ten ende si werden vandes draken vley-
sche ghevoedt om menigherhande zuuc-
ten wil want si connen sijn venijn schey-
den van sinen vleysch ende heeft sijn ve-
nijn alleen inder tonghen ende inder gal-
len ende daerom houwense hem die ton-
ghe af ende die gal die dat venijn ont-
houden ende als dat venijn wech ghe-
daen is soe verbaren si dat ander lijf in
spisen en in ander medycinen. Ende dat
schijnt David te roeren. Daer hy seyt du
hebste den draken in spise ghegheven den
volc van ethyopien. Item Plinius seit oec
dat die drake die lucht ontsteect mitter
craft des venijns also dattet schijnt dat hi
vier uut sinen monde gheeft ende ond

de en snel te voete ende mit bevenden leden
wijlen als hi floijt gheeft die eenre han-
de venijn uut dat clevende is ende daer
wert die lucht af ghevenijnt ende daer co-
met dicwijl een sterft af ende onderwijlen
woent hi in de zee ende zwemt inden ryvie

ren ende scuult in diepen holen ende slaepet selden of nemmermeer hi slijnt voghelen ende beesten ende heeft alte scarpen gesicht want als hi is in hogen geberchten soe siet hi sinen roef beneden in dat leghe verre van hem ende hi vecht mit slaen ende mit byten ende gaern is hi doende aen den ogen ende aen den nazen der dieren daer hi mede vecht waer af dat Plinius seit li. XVIII dat hi al so zeer mitten elephant vecht dat hy en blint maect ende dat si niet eten mogen ende also sterven si. Item vanden drake seyt Aristoteles li. VIII dat der gheenre beten vanden drake quaet sijn die venijnde dieren eten als die drake die scorpionen eet want daer teghen vintmen nauwe medecijn. Item Plinius seyt li. XXVIII dattet smeer vanden drake veriaecht alle venijnde dingen ende sijn vet mit honich gemengt geueest die donckerheit der oghen. Item Aristoteles seijt li. VII dat die visschen sterven als si ghebeten werden vanden drake.

*Vertaling*²³⁵

Het 36ste hoofdstuk over de draak.
De draak is de grootste van alle slangen, zoals Isidorus zegt in boek 12. De Grieken noemen hem draconta, omdat men zegt dat dikwijls, nadat hij uit zijn hol de lucht ingetrokken is, de lucht door hem vergiftigd wordt en de zee rijst - wanneer hij daar overheen vliegt - op tegen zijn gif. Hij heeft een kam, een kleine mond en hij ademt met behulp van smalle buisjes. Hij steekt zijn tong uit en hij heeft zeer scherpe tanden, zoals een zaag. Hij heeft geen kracht in zijn tanden, maar in zijn staart, want daarmee slaat hij hard. Hij heeft niet zoveel gif als andere slangen hebben,

want met zijn gif kan men niemand doden. Hij pleegt langs wegen te liggen en te wachten op olifanten. Als zij komen, dan slaat hij zijn staart om hun poten en houdt ze zó vast, dat zij nergens heen kunnen en dan doodt hij ze. De draak wordt geboren in de grote hitte van India en Ethiopië, zoals Isidorus zegt in boek 12. Plinius zegt in boek 8 over draken dat de Ethiopische draak twintig voet lang is en dat zij gewoonlijk met vier of vijf staarten in elkaar gevlochten de zee overvliegen, om met zijn vieren of vijven

²³⁵ De vertaling is gemaakt door Marcel van der Voort en is afkomstig van zijn website, <http://home.wanadoo.nl/mjm.vandervoort/x1-maerlant/x1-maerlant-translitteraties/serpentes/x1-bartholomaeus-serpentes.htm>

meer voedsel te zoeken. In het twaalfde hoofdstuk zegt hij dat een eeuwige strijd heerst tussen de olifant en de draak, want de draak kronkelt zich om de poten van de olifant en de olifant slaat de draak met zijn poten neer, maar de draak wikkelt zich met zijn staart zó vast om de poten van de olifant, dat die valt, en wanneer hij valt, zal hij bovenop de draak vallen en dan sterft ook de draak. Zo sterven zij allebei. In het dertiende hoofdstuk zegt hij dat de olifant, als hij de draak in een boom ziet, de boom wil omduwen, maar de draak springt bovenop de olifant en begint hem te bijten tussen de neusgaten en naar de ogen.

Als hij de olifant blind heeft gemaakt, dan weert hij zich duchtig en doet hem zoveel kwaad als hij kan: nu en dan bespringt de draak hem van achteren en bijt hem en zuigt het bloed uit zijn lijf. Op het laatst wordt hij zó ziek, dat hij valt en sterft. Hij valt op de moordenaar en zo sterven zij samen. De reden dat hij erg dol is op het bloed van de olifant is de volgende: de draak is uitermate heet

en de olifant uitermate koud. Daarom verlangt de draak ernaar dat hij verkoeling krijgt door het bloed van de olifant, zoals Isidorus zegt naar aanleiding van Leviticus 14. Zij trokken de wind naar zich toe zoals de draken. Hiëronymus zegt dat de draak een zeer dorstig dier is. Ja, hij is zo dorstig dat hij nauwelijks verzadigd kan raken van water. Daarom opent hij zijn mond tegen de wind in, zodat hij zijn dorst kan lessen. Als hij schepen op zee ziet en er staat een straffe wind tegen het zeil, dan vliegt de draak tegen het zeil op, zodat hij door de wind verzadigd kan raken. Hij werpt regelmatig, vanwege de omvang van zijn lijf en zijn grote snelheid, het schip omver. Als de zeelui zien dat hij nadert en dat het water begint te rijzen, dan strijken zij het zeil en zo ontkomen zij. Dat vertelt Solinus en hij zegt ook dat Ethiopiërs drakenbloed gebruiken tegen de brandende hitte. Zij voeden zich met drakenvlees wegens allerlei soorten ziekten, want zij kunnen het gif van het vlees scheiden. Hij heeft zijn gif enkel in de tong en in de gal en daarom hakken zij hem de tong af en snijden hem de gal uit, die het gif bevatten, af. Als het gif verdwenen is, dan gebruiken zij de rest van het lijf in gerechten en voorts in medicijnen. Hierover lijkt David te spreken, omdat hij zegt: Jij hebt de draak tot voedsel gegeven aan het volk van Ethiopië. Plinius zegt ook dat

de draak de lucht doet ontbranden door de kracht van zijn gif, zodat het lijkt dat uit zijn mond vuur en donder komen.

Hij is snel te voet en heeft vreesaanjagende lichaamsdelen. Soms verspreidt hij, als hij fluit, een soort gif dat vast blijft zitten en waardoor de lucht vergiftigd wordt. Dat veroorzaakt vaak een epidemie. Soms leeft hij in de zee en zwemt hij rivieren op en schuilt hij in diepe holen. Hij slaapt zelden of nooit, hij verslindt vogels en beesten. Hij heeft een zeer scherp gezichtsvermogen, want als hij hoog in de bergen is, dan ziet hij ver beneden zich zijn prooi, die zich op grote afstand beneden hem bevindt. Hij vecht door te slaan en te bijten, bij voorkeur naar de ogen en de neuzen van de dieren waarmee hij vecht. Plinius zegt hierover in boek 18 dat hij ook zo met de olifant strijdt, die hij blind maakt, zodat ze niet kunnen eten en zo sterven. Aristoteles zegt in boek 8 over de draak dat geen enkele drakenbeet zo kwaadaardig is, als die van draken die giftige dieren eten, zoals de draak die schorpioenen eet, want daartegen vindt men nauwelijks een medicijn. Plinius zegt in boek 28 dat het vet van de draak alle giftige dingen verjaagt. Zijn vet vermengd met honing geneest blindheid. Aristoteles zegt in boek 7 dat vissen sterven, als ze gebeten worden door een draak.

De beide teksten over de draak komen grotendeels overeen, al is de tekst uit *Van den proprieteyten der dinghe* wel uitgebreider dan die in *Der naturen bloeme*.

De draak in bestiaria

1. Bestiaire d'amour²³⁶

Pagina 419, r. 38 - p. 420, r. 34

Jnde dan geliken si den drake.

Want die drake en bit niemant. Mar hie lecket den minsche mit der tungen. Jnde venint al dat hi mit der tuongen beruort Regte also duon suome luode. Want als ligtelik als si gehort heben. die worde die gi von hebet geseid. regte also ligtelik duon sise vort te wietene. ander luden Die vome van diesen drake huoden wille. hi muot duon als duot dat elpendir. Want sine nature is suolk dat si en geen dir vontsiit suonder den drake. Want tuoschen den twen is naturlik hatscap. so als die si. van den elpendire sal heben vor iungen. so gait si vop ene stede. in een water. dat man hetet eufrait. dat is en wlietende water. Jnde vlietet in een lant hetet india. Jnde dat si vomb dat draken sin van so birnender naturen, dat siit water nit gedogen en kuonnen. Want mogten si kuomen tuot den iungen, si soidense lecken inde soidense veninen. Jnde nuo heuet die hi angst van den drake. Jnde wagt buten ant water. Jnde verwert huome tegens den drake. Jc seche so wie aldus dede. die en hadde geen noit van den drake. Want dat werpen betekent iet behoiden. van minnen als te vuoren geseit is. van der partrisen. Want dan so makt een wif. van enen manne vor iuong als sine behoit als vor lif. Jnde die dit werpen dede int water. hiene hadde genen angst v'r den drake. Want water betekent vorsienigheide. | vomb dat iet heuet en deel naturen. na den spiegele. dar vomb geualt dat die duoue gerne gait stain vopt water. vomb dat of ienig vuogel quame. vomb vome te vane. dat hi vorsiin ware van den scade van den vuogel, die hi siit int water, Jnde heuet tit gnuog. als hiit siit. eweg te vliegene in sin behoit. Jnde dar vombe sech ic dat die giene wel siit vopt water. dat al duot mit vorsienigheide. Jnde die vome huoden kan. van den gienen die vome deren uogen. Jnde sint dat water betekent vorsinigheide. so is | man sculdig gerne te wesene vopt water. is dat man vome huden wille. van den drake. dat is te sechene. is dat man wille dat die minne gehuot si inde geholen. Jnde man is sculdig mit sulker vorsinigheide sin lif te hoidene. dat dat lange beiden vome niene sette in wanhope. sulke dar hi miede duo. dat man sinre minnen geware wuorde. Jnde dat hi ak nieman suken en darf. dair hiere tegens af spreken muot vomb | vome te verblidene. Jnde die duosgedane vorsienigheit dede. die en hadde genen angst dat man dair iet af wiste. Want man ne weet wene getruowen. Jnde die vome van den quaden huden wille die huot vome van allen. Want suolk die makt vome seluer harde sieker truowe te wesene. die en verrader is inde vongetruowe, Jnde die giene die mi alremest versikeren soide mit worden. den soide ic alre minst gelouen. Want en warheiden Wel suote geminde von en is nit te gelouene.

Vertaling (niet afgerond)

Dan lijken ze op de draak. Want de draak bijt niemand maar hij likt de mensen met zijn tong. Hij vergiftigt alles wat hij met zijn tong aanraakt, net zoals sommige mensen doen. Want wat ze van je horen, vertellen ze heel gemakkelijk door aan anderen. Wie zich wil wapenen tegen de draak, moet doen als de olifant. Want zijn aard is zo sterk dat hij geen dier ontziet behalve de draak. Tussen de twee is er een natuurlijke haat. Als de olifant jongen heeft gaat hij naar rivier genaamd Eufraat. Die stroomt in een land dat India heet. Draken hebben zo'n

²³⁶ De tekst is afkomstig van de cd-rom Middelnederlandsch Woordenboek.

vurige aard, dat ze water niet verdragen kunnen. Als ze bij de jongen komen, zouden ze ze likken en vergiftigen. Hij is bang voor de draak en wacht buiten het water. Hij verweert zichzelf tegen de draak. Ik zeg dat wie zoiets deed, had geen last van de draak. Want bevallen betekent iets behouden van liefde, zoals hiervoor al gezegd is over de patrijzen. Want zo maakt een vrouw een man tot haar kind dat ze met haar lichaam beschermt. Wie in het water beviel, was niet bang voor de draak. Water betekent voorzienigheid en lijkt op een spiegel...

De draak in fabels

Bevrijde draak²³⁷

Een boer bevrijdt een draak uit een benarde positie. De bevrijde draak wil vervolgens zijn redder aanvallen. De verontwaardigde boer krijgt uiteindelijk hulp van een vos, die er voor zorgt dat de draak weer in zijn oorspronkelijke benarde positie terecht komt.

In: Die geyten of geschienisse van Romēn
Dyē hystorien ende fabulen van esopus (1485), V
Van Esopus leven en Esopus fabulen (1546), V
Gedichten van Willem van hildegaersberch
Dye historie van reynaert die vos
Reinaerts historie
Twispraec der creaturen

Draak en hyena²³⁸

Een draak is trots op de edelsteen die hij in zijn hoofd draagt maar een hyena maakt hem duidelijk dat hij omwille van die steen door hebzuchtige mensen gejaagd zal worden, en dat de liefde voor bezit het hart verblindt.

In: Parabelen van Cyrillus, III

Luipaard, eenhoorn en draak²³⁹

Overgehaald door vleiende woorden besluit een eenhoorn een luipaard te helpen in de strijd tegen een draak, wat hem zijn leven kost.

In: Twispraec der creaturen, nr. 88

²³⁷ Schippers, A., Middel nederlandse fabels : studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels. Nijmegen, 1995, p. 234.

²³⁸ Schippers, 235.

²³⁹ Schippers, 264 – 265.

Nawoord

Tien jaar geleden, in september 1998, begon ik aan de deeltijdstudie Nederlandse taal- en letterkunde. De verwachte studieduur was acht jaar, maar daar probeerde ik niet al te veel bij stil te staan. Ik zou per jaar bekijken hoe het ging. De eerste jaren verliepen voorspoedig. De studie bleek goed te combineren met mijn werk en er bleef nog genoeg tijd over voor leuke dingen. Elke vakantie nam ik wel een paar readers of studieboeken mee, maar die bleven ook vaak ongeopend in mijn tas.

Na vier jaar verplichte vakken, die me niet allemaal even goed lagen kon ik eindelijk kiezen voor mijn specialisatie: historische letterkunde. Vaarwel taalkunde, taalbeheersing en moderne letterkunde! Niet veel later diende mijn eerste kind zich aan maar tot mijn grote verbazing kon ik baan, studie en kind ook nog best combineren, hoewel mijn tempo wat vertraagde.

Ik heb erg genoten van de vakken die ik bij Middel nederlandse en Vroegmoderne letterkunde heb gevolgd en alle kleine onderzoekjes die ik heb gedaan (naar goede en kwade dagen in de middeleeuwen bijvoorbeeld, en naar reizende vrouwen in de vroegmoderne tijd) de colleges over het *Aemstelredams amoureuus lietboeck* en de tentoonstelling die we over *Het boek van Sidrac* hebben georganiseerd.

Kort na de tentoonstelling over Sidrac volgde mijn tweede kind en werd mijn vader ernstig ziek, wat uiteraard veel invloed had op mijn studietempo. Het afstuderen kwam langzaam in zicht maar bleef toch ver weg en na het overlijden van mijn vader kwam mijn studie even helemaal stil te liggen. Gelukkig kon ik 'm toch weer oppakken, en kwam er een moment waarop ik aan mijn scriptie kon beginnen – nog net op tijd om 'drs.' te worden.

Voor veel mensen is de afstudeerscriptie een worsteling, voor mij gelukkig niet. Ik heb negen maanden met veel plezier onderzoek gedaan naar de wolf in de middel nederlandse letterkunde en ben daarbij op een prettige manier begeleid door Paul Wackers. Nu er na tien jaar een einde aan mijn studie komt, vind ik dat zelfs een beetje jammer...

Hierbij wil ik in de eerste plaats Remko, Michiel en Eva en daarnaast alle anderen - familie, vrienden en collega's - bedanken die de afgelopen tien jaar, en met name de laatste maanden, met me mee hebben geleefd en er altijd op hebben vertrouwd dat ik mijn studie succesvol zou afronden.

LITERATUURLIJST

Bogaart, S., *Geleerde kennis in de volkstaal : Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief*. Hilversum, 2004.

Bouwman, A. e.a., *Reynaert in tweevoud*. Amsterdam, 2002.

Burger, P., *Jacob van Maerlant - Het boek der natuur*. Amsterdam, 1995.

Oostrom, F. van, *Maerlants wereld*. Amsterdam, 1998.

Schippers, A., *Middel nederlandse fabels : studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels*. Nijmegen, 1995.

Uytven, R., *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*. Leuven, 2003.

Voort. M. van der, *Van serpentes met venine*. Hilversum, 1993.

Wackers, P.W.M., *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie*. Utrecht, 1986.

Wackers, P.W.M., 'The middle dutch bestiary tradition'. In: B. Van den Abeele, *Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles*. Louvain-la-Neuve, 2005.

Digitale bronnen:

CD-rom Middel Nederlandsch Woordenboek, Sdu, 1998.

www.literatuurgeschiedenis.nl

<http://home.wanadoo.nl/mjm.vandervoort/x1-maerlant/x1-maerlant-translitteraties/x1-maerlant-translitteraties.htm>